

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Б. ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 338.486.4

Күзөбаев Нурис Жаныбекович

**КИЧИ ЖАНА ОРТО ИШКЕРДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
АЙМАКТЫК САЯСАТЫ**

(Жалал-Абад облусунун мисалында)

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук

даражасын изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси:

экономика илимдеринин доктору,

профессор Омурзаков С.А.

Жалал-Абад – 2020

Мазмуну

Киришүү	3
Бап 1. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү саясатынын теориялык жана методологиялык негиздери	10
1.1. Ишкердик экономикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө формасы	10
1.2. Рынок экономикасынын шарттарында ишкердиктин өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрү (шарттары)	29
1.3. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү саясатынын чет өлкөлүк тажрыйбалары	37
Бап 2. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү жана анын учурдагы абалы, келечеги	
2.1. Аймактардагы кичи жана орто ишкердиктин учурдагы абалы жана анын өнүгүү келечеги	49
2.2. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө дем берүү саясатынын аймактык концепциясы	69
2.3. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүдөгү инвестициялардын ээлеген орду	81
Бап 3. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн мамлекеттик саясатын өркүндөтүү	
3.1. Кыргыз Республикасында кичи жана орто ишкердик ишмердүүлүгүн мамлекеттик тескөө	95
3.2. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти башкарууну өркүндөтүү...107	
3.3. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоо тутуму жана аны өркүндөтүү	119
Тыянактар жана сунуштар	141
Колдонулган адабияттардын библиографиялык тизмеси	146

Киришүү

Туруктуу экономиканын өнүгүүсүнүн жана калктын нормалдуу жашоо деңгээлин камсыз кылуунун негизги стратегиялык факторлорунун бири болуп өнүккөн рынок экономикасынын шартына жооп берген жогорку цивилизациядагы ишкердүүлүктүн катмарын түзүү саналат. Өнүккөн өлкөлөрдө кичи жана орто ишкердүүлүк тарабынан өндүрүлгөн товарлар менен кызмат көрсөтүүлөр улуттук дүң продукциянын жана экспорттун көп бөлүгүн түзөт, ошондой эле ишкердүүлүктүн бул секторунда үчтөн экиге жакын жумушчу орун топтолгон.

Ишкердүүлүк чөйрөсүнүн кеңейиши рынокту товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен толтурууга, атаандаштык чөйрөнү жана жаңы жумушчу орундарды түзүүгө, өлкөдөгү социалдык чыңалууну жеңилдетүүгө, илимий-техникалык прогрессти ылдамдатууга, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн көбөйтүүгө түрткү берүү менен коомдо саясий жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылат. Кичи жана орто ишкердүүлүктүн артыкчылыгы рыноктун суроо жана талаптарындагы өзгөрүүлөргө тез арада ийкемдүүлүк менен жооп кайтаргандыгында. Кичи жана орто ишкердүүлүк рыноктук экономиканын белдүү сектору катарында, учурда өзүн-өзү каржылоо, структуралык өзгөрүү жана өз алдынча өнүгүү үчүн эбегейсиз потенциалга ээ. Бирок, тилекке каршы алардын ишкердүүлүк чөйрөсүндөгү потенциалдары аймактарда толугу менен колдонулбай жатат.

Учурда мамлекет тарабынан ишкерлерди колдоо аракеттери аз да болсо жүрүүдө, бирок бюджеттин тартыштыгынан, өлкөдө болгон экономикалык потенциалдын толук колдонулбай жатышынан, рыноктун экономикалык механизмдери толук кандуу иштебей жатышынан кичи жана орто бизнестин өнүгүүсү активдүү нукка түшө албай жатат.

Кичи жана орто ишкердикти алгылыктуу тескеп өнүктүрүү үчүн акыркы жылдары Кыргыз өкмөтү тарабынан экономикалык потенциалды толук колдонуу жана рыноктун экономикалык механизмдерин өркүндөтүү боюнча бир топ мамлекеттик иш чаралар ишке ашырылып жатат. Кичи жана

орто ишкердикти өнүктүрүүнүн негизги багыттары өлкөбүздүн аймактарды өнүктүрүү стратегиясында, Ишкерлерди мамлекеттик колдоо программасында чагылдырылган.

Бирок, ошого карабастан учурда аймактарда ишкердүүлүктүн ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү чечилбей жатат. Аларды чечүү үчүн аймактардын өзгөчөлүгүн эске алуу менен мыйзамдарды каржылык колдоолорду жакшыртуу, экономикада рыноктук мамилелерди өнүктүрүү боюнча кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн аймактык программаларынын натыйжалуулугун көтөрүү, административдик тоскоолдуктарды жана коррупцияны жоюу керек.

Ишкердүүлүктүн ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү, ишкер экономикалык мамилелердин демилгечиси катарында өзүнүн өнүгүүсү үчүн кошумча иш аракеттерге муктаж эмес. Негизинен бизнести жүргүзүү үчүн стимулдоо – бул рыноктук чөйрөдө ишкерлерге ыңгайлуу шарт түзүп берүү. Бул маселени чечип берүү үчүн аймактардын администрациялары стимулдоонун түз жана кыйыр ыкмаларын колдонушу мүмкүн.

Рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөтүп тургандай кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн бир канча маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт. Алсак, монополияны чектөө, экономиканын рыноктук структурасын жана атаандаштык чөйрөнү түзүү, рынокту товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен толтуруу, калкты жумуш орундары менен камсыз кылуу, өлкөбүздүн жана анын аймактарынын экономикалык өсүшүн жана салыктын көлөмүнүн өсүшүн камсыз кылуу.

Жогоруда белгиленген аргументтер теманы изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанисинин деңгээлинин жогору экендигин жана ошондой эле алынган илимий жыйынтыктардын колдонуу потенциалы кеңири экендигин айгинелеп турат. Ошондуктан изилденүүчү теманы актуалдуу деп эсептейбиз.

Изилденүүчү маселенин изилденишинин абалы. Башкаруунун объектиси катарында аймактардагы ишкердүүлүктүн субъектилеринин ишмердүүлүгүн, көйгөйлөрүн изилдөөдө өлкөбүздүн белгилүү окумуштуу-экономисттердин, алсак Д.Лайлиевдин, А.Орузбаевдин, Т.Койчуевдин, Ш.Мусакожоевдин, П.Купуевдин, М.Балбаковдун, К. Абдымаликовдун, Ж.Жумабаевдин, К.Ш.Токтомаматовдун, Т.К.Камчыбековдун, Д. С. Джаиловдун, Дж. Жумабаевдин, А.Асанованын, Б.Ишеновдун, С.А.Омурзаковдун ж.б. эмгектери арналган.

Ишкердүүлүктүн тутумунун ишмердүүлүгүнүн көйгөйлөрүн изилдөөнү КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын эмгектеринен да көрсөк болот, ал окумуштуулар Л.И.Абалкин, Т.С.Блинов, Д.В.Валова, Т.Ашимбаев, В.Г.Коротков, Г.С.Лисичкин, Б.А.Панасюк, Р.Мухидинов, В.В.Радаев, А.Хикматов ж.б.. Бирок жогоруда аталган окумуштуулардын эмгектеринде негизинен ишкердик чөйрөсүн тескеп туруучу мамлекеттик колдоо механизмдери изилденет. Тилекке каршы ишкердиктин ишмердүүлүгүнүн аймактык аспектилери терең изилденген эмес.

Ишкердикти өнүктүрүү көйгөйлөрүн изилдеген чет элдик авторлордон Ф.Александрону, Р.Коузаны, Т.Питерсаны, Р.Эйресаны, Л.Эрхарданы ж. б. айтсак болот. Алар ишкердиктин жалпы теориясы менен жалпы экономикалык аспектилерин изилдешкени менен КМШ өлкөлөрүнүн, анын ичинен Кыргызстандын ишкерлеринин аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алышкан эмес.

Диссертациялык иштин темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөө демилгелүү болуу менен, изилдөөнүн темасы Кыргызстандагы жалпы илимий жана мамлекеттик изилдөө программаларына шайкеш келет. Ошондой эле изилденүүчү эмгек 2020-жылга чейинки Кыргыз Республикасынын аймактарынын туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы, экономикалык өнүгүүнүн инновациялык модернизациясынын стратегиясы жана 2035-жылга

чейинки экономикалык өнүгүүнүн инновациялык модернизациясынын концепциясы менен тыгыз байланышкан.

Илимий изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргызстандагы кичи жана орто ишкердиктин аймактык потенциалынын калыптануу системасынын жана өнүгүү келечегинин теориялык маселелерин жана методикалык негиздерин иштеп чыгууну изилдөөдө.

Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөдө төмөнкү маселелер аныкталды:

- ишкердиктин экономикалык маңызын жана мазмунун тактоо;
- кичи жана орто ишкердиктин аймактык потенциалын баалоо;
- кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү саясатынын чет өлкөлүк тажрыйбаларын иликтөө;

- кичи жана орто ишкердүүлүктү өнүктүрүүнү стимулдоо саясатынын аймактык концепциясын иштеп чыгуу;

- аймактык деңгээлде кичи жана орто ишкердүүлүктүн ишмердүүлүгүн мамлекеттик жөнгө салуунун, координациялоонун жана колдоонун механизмдеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- кичи жана орто ишкердүүлүктүн өнүгүүсүн башкарууну уюштуруу методдорун иретке салуу (системага келтирүү);

- кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүнүн чегинде аймактардын ишкердик климатын баалоо методдорун изилдөө жана иретке келтирүү.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыктары төмөнкүлөр:

- кичи жана орто ишкердикти изилдеген окумуштуулардын теориялык жана методологиялык эмгектерине таянуу менен ишкердиктин маңызына, мазмунуна аймактардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен учурдун талабына ылайык айрым тактоолор киргизилди;

- кичи жана орто ишкердиктин аймактык потенциалдары бааланды;

- кичи жана орто ишкердүүлүктү өнүктүрүүнү стимулдоо саясатынын аймактык концепциясына айрым сунуштар берилди;

- аймактык деңгээлде кичи жана орто ишкердүүлүктүн ишмердүүлүгүн мамлекеттик жөнгө салуунун, координациялоонун жана колдоонун механизмдеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- кичи жана орто ишкердүүлүктүн өнүгүүсүн башкарууну уюштуруу методдору системага келтирилди;

- кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүнүн чегинде аймактык ишкердик климатын баалоо методдору изилденди жана иретке келтирилип сунуштар берилди.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси.

Диссертациянын негизги теориялык жоболору жана жыйынтыктары экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча кичи жана орто ишкердүүлүктү өнүктүрүүнүн түрдүү программаларын иштеп чыгуу үчүн аймактык бийликтин органдары тарабынан колдонулушу мүмкүн, ал эми ишкерлерди салык инструменттери аркылуу стимулдоо аймактарда кичи жана орто ишкердиктин активдүүлүгүн көтөрүүгө түрткү болот.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык жыйынтыктары “Ишкердиктин негизи”, “Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу” жана “Салык салуунун негизи” сыяктуу окуу курстары боюнча жогорку окуу жайларында окутуу үчүн методикалык жана окуу материалдары катарында колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн экономикалык баалуулугу. Изилдөөнүн жыйынтыктары кичи жана орто бизнести өнүктүрүү илиминин аймактык экономикага тийгизген таасири жөнүндө теорияны жана методологияны өнүктүрөт. Изилдөөнүн натыйжасында алынган тыянактар аймактардын алкагында кичи жана орто бизнести өнүктүрүүнү экономикалык стимулдоонун механизмдеринин негизги жоболорун тактайт жана толуктайт.

Изилдөөдө сунуш кылынган кичи жана орто ишкердиктин ишмердүүлүгүн экономикалык стимулдоонун көлөмүн баалоонун модели

жана концепциясы, экономикалык стимулдоону дифференциациялоо схемасы, экономикалык стимулдоонун бюджеттик натыйжалуулугун көтөрүүнүн алгоритми жана стимулдоонун экономикалык механизмдеринин программасы аймактарда ишкердиктин ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө олуттуу түрткү берет.

Диссертациянын коргоого сунушталган негизги жоболору:

1. Аймактык деңгээлде кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү үчүн стимулдоонун экономикалык механизмдеринин экономикалык натыйжалуулугу.

2. Кичи жана орто ишкердиктин ишмердүүлүгүн экономикалык стимулдоонун көлөмүн баалоонун модели жана концепциясы.

3. Экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча экономикалык стимулдоонун дифференциациялоо схемасы.

4. Кичи жана орто ишкердиктин ишмердүүлүгүн экономикалык стимулдоонун бюджеттик натыйжалуулугун көтөрүүнүн алгоритми.

5. Кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсүн стимулдоонун экономикалык механизмдеринин программасы.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертант тарабынан Кыргыз Республикасында анын ичинен Жалал-Абад облусунда кичи жана орто ишкердиктин өнүгүшүнө түрткү болгон стимулдоонун экономикалык механизмдеринин теориялык жана методологиялык материалдары жалпыланды жана тутумдаштырылды. Кичи жана орто бизнести өнүктүрүүнү стимулдоонун экономикалык механизмдеринин аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилденди жана ошондой эле экономикалык стимулдоонун көлөмүн баалоонун модели жана концепциясы, дифференциациялоо схемасы, бюджеттик натыйжалуулугун көтөрүүнүн алгоритми жана механизмдеринин программасы иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштелип чыккан сунуштар жана көрсөтмөлөр Кыргыз Республикасынын аймактарынын жана Жалал-Абад облусунун кичи жана орто

ишкердүүлүгүнүн ишкердик натыйжалуулугун жогорулатуу максатында практикалык колдонууга кабыл алынды. Жалал-Абад облусунун кичи жана орто ишкердүүлүгүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча берилген сунуштар облустун 2020-жылдарга чейинки социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиялык программасын түзүүдө колдонулду. Диссертациялык изилдөнүн негизги жоболору эл аралык, республикалык жана аймактык илимий практикалык конференцияларда билдирүү жасалып, талкууланган жана ошондой эле илимий журналдарда жарык көргөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну теориялык тыянактары жана илимий-практикалык сунуштары изилдөөчүнүн 12 илимий макалаларында жарыяланган. Алардын арасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Аттестациялык Комиссиясы тарабынан сунушталган илимий журналдарда жарыяланган макалалар, Россиядагы жана чет өлкөдөгү илимий цитаталарга ээ болгон илимий журналдарда жарык көргөн жана ошондой эле статустагы Ата-Мекендик илимий журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан жана колдонулган илимий адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык жумуш компьютердик текст менен жазылган 157 беттен туруп, 9 таблицаны, 1 сүрөттү жана 135 колдонулган адабияттардын тизмесин камтыйт.

1-бап. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү саясатынын теориялык жана методологиялык негиздери

1.1. Ишкердик экономикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө формасы

Ишкердик экономикалык кубулуш катары байыркы замандан бери белгилүү, бирок түшүнүк (экономикалык категория) катары ал дүйнөлүк чарба индустриялык доорго кирип жаткан XVIII кылымда гана аныкталды.

Ушул мезгилден баштап бул туруктуу өнүгүп жаткан феномендин функцияларын талдоого жана аныктоого өздөрүнүн салымдарын кошушкан экономикалык ойдун улуу өкүлдөрүнүн көңүлүн бурган ишкердиктин дүркүрөгөн өнүгүүсү башталды. Ошол убакта эле көпөстөр, соодагерлер, кол өнөрчүлөр, миссионерлер ишин жаңыдан башташкан ишкерлер болушкан. Капитализмдин пайда болуусу менен байлыкка карай умтулуу пайда табуу каалоосуна алып келет, бул мезгилден кийин ишкерлердин аракеттери профессионалдык жана цивилизациялык мүнөзгө ээ болушат. Көбүнчө ишкер өндүрүш каражаттарынын ээси болуу менен өзүнүн фабрикасында же заводунда өзү эмгектенген.

XVI кылымдын орто ченинен баштап акционердик капитал пайда болду, акционердик коомдор уюшула баштады. Алгачкы акционердик коомдор эл аралык соода чөйрөсүндө пайда болушту. Эң биринчиси болуп Россия менен соода кылган англиялык соода компаниясы түзүлгөн (1554-ж.). Кийинчерээк, 1600-жылы англиялык Ост-Индия соода компаниясы, ал эми 1602-жылы голландиялык Ост-Индия компаниясы, 1670-жылы Гудзон булуну компаниясы түзүлгөн. Чарба жүргүзүүнүн акционердик формасы кийин экономиканын башка тармактарына да кире баштады.

XVI кылымдын аягында алгачкы акционердик банктар пайда болушту. Алсак, 1694-жылы акционердик башталмаларда Англия банкы, 1695-жылы Шотландия банкы негизделди. XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында банк ишин уюштуруунун акционердик формасы көптөгөн

өлкөлөрдө кеңири таралды. Бул мезгил ичинде баштагы ири үй-бүлөлүк фирмалардын менчиктери салым кошуучулардын – акциялардын ээлеринин жүздөгөн, миңдеген пайларына бөлүнүп кеткен. Кичи жана ири бизнестин арасында жарака улам барган сайын кеңейип барды. Мындай шарттарда кичи ишканаларга жашап кетүү барган сайын кыйын болуп бара жатты, алардын жаңылыктарды киргизүүгө күчтөрү жетпей калды, бирок орто жана ири фирмалар кеңири өнүгүүгө ээ болушту.

Максималдуу пайда табуу мотиви барган сайын күчөй баштады. Ушул мезгилде жаңы менеджер-жетекчи жана ири өндүрүштү уюштуруучу кесиптери пайда болушту. Мурда бир адамда чогулган ишкердиктин функциялары адистештирилген багыттар боюнча бөлүнө баштады. Финансисттер, экономисттер, бухгалтерлер, юристтер, конструкторлар, технологдор пайда болушту. Алардын баарынын үстүнөн көптөгөн функциялардан арылып, көңүлүн жетекчиликке жана өндүрүштү уюштурууга токтоткон менеджер көтөрүлүп турду.

Ишкердик теориясынын өнүгүүсү “үч толкунду” басып өтүү ишкердик практикасын илимий аңдап жетүү жараянынын өнүгүүсүн ушундай жол менен шарттуу түрдө мүнөздөөгө болот. Ишкердик феномени рыноктук чарбанын ажыралгыс атрибуту катары болуп калды. Ишкердиктин тарыхы байыркы кылымдарга барып такалганы менен аны бүгүнкү күндөгүдөй түшүнүү капитализмдин түптөлүү жана өнүгүү мезгилинде куралды [40, 12-б.].

Рим укугунда “ишкердик” сөзү алектенүү, жумуш, ишмердүүлүк (өзгөчө коммерциялык) катары каралган. Ишкер дегенде ижарачы, коомдук курулушту жүргүзгөн адам түшүнүлгөн. Орто кылымдарда “ишкер” түшүнүгү бир нече мааниде колдонулуп келген. Биринчи кезекте ага сырткы соода менен алектенишкен жактарды кошушкан. Ошондой эле ишкерлерге параддарды, оюн-зоокторду жана тамашаларды уюштуруучуларды да кошушкан. Мындан сырткары бул түшүнүк ири өндүрүштүк жана курулуш долбоорлорунун жетекчилерине карата колдонулган. Мындай долбоордун

башчысы тобокелдик кылган эмес – ал ага берилген каржылык, материалдык жана соодалык ресурстарды пайдалануу менен долбоорду уюштуруу боюнча жүргүзүлгөн бардык жумуштарга жетекчилик гана кылган. Берт Хозелиц белгилегендей, орто кылымдардагы типтүү ишкер болуп архитектуралык иштердин чоң көлөмүн, сепил-сарайларды тургузууну, фортификациялык курулуштарды, коомдук имараттарды, чиркөөлөрдү, кафедралдык соборлорду курууну ишке ашырган диний жак саналган.

“Биринчи толкун” XVIII кылымда эле пайда болуп, көңүлдү ишкер тарабынан тобокелди алып жүрүүгө топтоштуруу менен байланышкан. Экономикалык адабияттарда “ишкер” түшүнүгү биринчи жолу Парижде 1723-жылы жарык көргөн Коммерциянын жалпы сөздүгүндө пайда болгон. Анда ишкер дегенде “өзүнө объекттин өндүрүшү же курулушу боюнча милдеттенмени” алган адам түшүнүлгөн. Француз экономисти Р.Кантильон XVIII кылымда ишкердиктин негизги функционалдык мүнөздөмөсү катары тобокел жөнүндөгү жобону алга сүрөгөн. Ага ылайык, ишкер – бул алдын ала көрө билүүгө жана өзүнө тобокелди кабыл алуу каалоосуна ээ болгон, келечекке умтулган каалагандай индивид, анын аракеттери киреше алуу үмүтү менен да, жоготууларга даяр экендиги менен да мүнөздөлөт.

А.Смит да ишкерди кандайдыр бир коммерциялык идеяны ишке ашыруу жана пайда табуу үчүн экономикалык тобокелге барган менчик ээси катары мүнөздөгөн. Ал өндүрүштү өзү пландайт жана уюштурат, анын натыйжаларын буюрат. Д.Рикардо капитализмде өндүрүштүн абсолюттук, түбөлүк, табигый жолун көргөн, ал ишкердик ишмердүүлүктү натыйжалуу чарба жүргүзүүнүн милдеттүү элементи катары караган.

Ишкердин рынок экономикасындагы функциясына карата ушуга окшош көз карашты XVIII кылымдын аягында, XIX кылымдын башында жашаган улуу француз экономисти Ж.Б. Сэй (1767-1832) да карманган. Ал ишкерди пайда табуу үчүн өзүнүн эсебинен жана тобокел кылуу менен кандайдыр бир продуктту өндүрүүнү көздөгөн жак катары мүнөздөйт. Ал ишкердин ортомчу катары өндүрүш каражаттарын комбинациялаган экономикалык агент, билим

менен тажрыйбанын ээси катары жигердүү ролун белгилеген. Кийинчерээк бул белгилүү француз экономисти өзүнүн “Саясий экономиканын трактаты” аттуу китебинде (1803) ишкердик ишмердүүлүктүн аныктамасын өндүрүштүн үч классикалык факторлорун – жерди, капиталды, эмгеги бириктирүү, айкалыштыруу катары түптөгөн.

Ошондой эле ал “англиялык ишкерлердин таланты” Англия өнөр жайынын өнүгүү ийгилигинин факторлорунун бири катары деп көрсөткөн. Сэйдин негизги тезиси ишкердин продуктту түзүүдөгү жигердүү ролун таанууда турат. Сэйдин ою боюнча ишкердин кирешеси анын эмгеги, өндүрүштү жана продукцияны сатууну уюштуруу жөндөмү, “тартипти” камсыз кылгандыгы үчүн сыйлык болуп саналат. Ал ишкер – бул өзүнүн эсебинен жана тобокел кылуу менен кандайдыр бир продуктту өндүрүүнү көздөгөн жак деп көрсөткөн. XIX-XX кылымдардын чегинде гана ишкердик институтунун мааниси жана ролу аңдалып жетилди. Француз экономисти А.Маршалл биринчилерден болуп жогоруда аталган үч факторлоруна (жер, капитал, эмгек) төртүнчү – уюштуруу факторун кошту. Ушул мезгилден баштап ишкердик түшүнүгү ага ыйгарылган ыункциялары сыяктуу эле кеңейе баштады.

Америкалык экономист Дж.Б.Кларк (1884-1938) Сейдин “үч бирдиктеги” формуласына өзгөртүү киргизди. Анын ою боюнча, өндүрүш жараянында төрт фактор дайыма катышат: 1) капитал; 2) капиталдык жыргалчылыктар – өндүрүш каражаттары жана жер; 3) ишкердин ишмердүүлүгү; 4) жумушчунун эмгеги. Мындагы ар бир факторго өндүрүштөн түшкөн пайданын спецификалуу үлүшү киргизилген болуусу керек: капитал капиталистке пайызды; капиталдык жыргалчылыктар – рентаны; капиталисттин ишкердик ишмердүүлүгү пайданы алып келсе, ал эми жумушчунун эмгеги ага эмгек акыны камсыз кылат.

“Экинчи толкун” ишкердикти илимий аңдап-жетүүдө анын негизги өзгөчөлөнтүүчү белгиси катары инновациялуулукту бөлүп кароо менен байланышкан. Бул багыттын негиз салуучусу болуп дүйнөлүк экономикалык

ойдун эң ири өкүлдөрүнүн бири болуп Йозеф Шумпетер (1883-1950) саналат. Өзүнүн новатордук эмгектеринде Й.Шумпетер ишкерди экономикалык өнүгүү механизминин борбордук элементи катары караган. Анын ою боюнча, экономикалык өнүгүүнүн негизинде ишкердин өндүрүш факторлорунун “жаңы комбинациясын” колдонууга болгон умтулуусунда өзүн көрсөтүүчү өзгөчө функциясы жайгашкан, мунун натыйжасы болуп жаңылыктарды киргизүү инновация саналат. “Эгерде биз факторлордун санынын ордуна функциянын формасынын өзүн алмаштырсак, анда жаңылыктарды киргизүүнү алабыз” мындай жагдайда ишкер “башкалар кылганды кылбоосу жана башкалар жасагандандай жасабоосу керек”.

Шумпетер ишкердик ишмердүүлүгүндөгү үч максаттуу мотивди бөлүп көрсөтөт:

- үстөмдүк, бийлик кылууга, таасир берүүгө болгон керектөө;
- жеңишке болгон эрк – атаандаштар жана өзү менен болгон күрөштө жетишилген ийгиликке умтулуу;
- ишти өз алдынча жүргүзүүнүн негизинде пайда болуучу чыгармачылык кубанычы.

Ишкердик функциясынын теориясынын өнүгүүсүндөгү биринчи да, экинчи да “толкундар” ишкердиктин ролунун монофункционалдуулугуна негизделген, бул болсо ишкердик көйгөйүн талкуулоодогу артыкча бир тараптуулукка алып келген. Ишкердиктин монофункционалдык модели өзгөчө көрүнүктүү өкүлдөрү Л.Мизес жана Ф.Хайек болушкан экономикалык талдоонун неоавстриялык мектебинин теориялык изилдөөлөрүнүн натыйжасында пайда болгон “үчүнчү толкун” менен байланышкан.

Л.Мизес менен Ф.Хайектин ою боюнча “ишкердин иши болуп жөн эле жаңы технологиялык ыкмаларды эксперименттөө эмес, мүмкүн болгон көптөгөн ыкмалардын арасынан адамдарды алар азыркы учурда эң муктаж болгон нерселер менен камсыз кылуунун эң арзан жолу менен камсыздоо үчүн өзгөчө жарактууларын тандап алуу саналат”.

“Үчүнчү толкун” көңүлдү ишкердин өзгөчө инсандык сапаттарына (экономикалык жана коомдук жагдайлардын өзгөрүүсүнө жараша аракет кылуу жөндөмдүүлүгү, чечимдерди тандоодогу жана кабыл алуудагы өз алдынчалуулугу, башкаруучулук жөндөмдүн болуусу) жана ишкердиктин теңдөөчү экономикалык тутумдагы тескөөчүлүк башат катары болгон ролуна топтоосу менен айырмаланат. Ишкердин негизги ролу рыноктордун тең салмактуулук абалына келе тургандай кыймылын камсыз кыла турган тутумду ушундай бир тескөөгө жетишүүдө, аны ушундайча бир курууда турат, б.а. ишкер өзү аркылуу “теңдөөчү” күчтү билдирет.

Ишкердик функциясы теориясынын өнүгүүсүнүн учурдагы этабын “төртүнчү толкунга” кошууга болот, анын пайда болуусу ишкердин аракеттерин талдоодогу басымдын башкаруучулук аспектке ооштурулуусу, а демек, ишкердик көйгөйлөрүн талдоонун дисциплиналар аралык деңгээлге өтүүсү менен байланыштырылат. Бүгүнкү күндөгү теориялык изилдөөлөрдө көңүл ишти өз алдынча, көз карандысыз негизде жүргүзүүнүн жолу катары болгон ишкердикке гана эмес, ички фирмалык ишкердикке да, же болбосо антрепренерлүүлүккө да бөлүнүүдө.

Антрепренердүүлүктүн (ишкердиктин) пайда болуусу көптөгөн ири өндүрүштүк түзүмдөр өндүрүштү уюштуруунун ишкердик формасына өтүп жаткандыгы фактору менен байланышкан. Ишкердик чыгармачылык эркиндүүлүктүн милдеттүү түрдө болуусун көздө туткандыктан, өндүрүштүк бүтүн түзүмдөрдөгү бөлүмдөр эркин аракеттенүү укугуна ээ болушат, бул ички фирмалык ишкердиктин негизинде турган идеяларды ишке ашыруу үчүн зарыл болгон интеркапиталдын болуусун талап кылат.

Каалагандай эле кубулуштун, анын ичинде ишкердиктин да мазмуну анын белгилери аркылуу табылат. Экономикалык илимдин классиктеринин бул маселеге карата көз караштарын талдап көрүп, орус окумуштуусу А.И.Агеев ишкердиктин алдыңкы белгилеринин арасынан төмөнкүлөрдү бөлүп караган:

- капиталга ээ болуу;
- өндүрүш факторлорун бириктирүү жана айкалыштыруу;
- пайда табууга багыт алуу;
- кирешелерди капиталдаштыруу;
- рыноктук мамилелерге “кошулган болуу”;
- экономикалык эркиндик жана өз алдынчалык;
- тобокелге даяр экендик, демилгелүүлүк жана чыгармачылык, чөйрөнүн каршылыгын жеңүү жөндөмдүүлүгү;
- өндүрүштү өзгөчө башкаруу.

Заманбап адабияттарда атаандаштыкка даяр болуучулук жана жоопкерчилик (экономикалык, юридикалык, ыймандык) бат-бат эске алынып турат. Ишкердиктин ушундай көп сандагы белгилеринен А.И.Агеев эң зарыл экөөсүн – экономикалык эркиндик жана инновацияны бөлүп караган [18, 34-б.], И.Шумпетераны “экономикалык өнүгүүнүн негизги феномени” деп мүнөздөгөн.

Ишкердиктин дал ушул чыгармачылык-изденүүчүлүк, инновациялык, продуктивдүүлүк мүнөзү, анын принципалдуу жаңы натыйжаларга жетишүүгө болгон максаттуулугу экономикалык өзүн алып жүрүүнүн бул тибин экономикалык ишмердүүлүктүн эң оор, шаблондук типтеринен айырмалашат. Ишкердик теориясын иштеп чыгууга немец экономисти В.Зомбарт жана австриялык экономист И Шумпетер ири салым кошушкан. Зомбарттын ою боюнча ишкер – бул “жеңүүчү” (тобокелге даяр болуу, руханий эркиндик, идеяларга бай болуу, эрк жана тырышчаактык), “уюштуруучу” (көптөгөн адамдарды биргеликте иштөө үчүн бириктирүү жөндөмдүүлүгү) жана “соодагер” (адамдарды өзүнүн товарын сатып алууга ишендире алуусу, алардын кызыкчылыктарын ойготуу, ишенимине ээ болуу). Ишкердин максатын жазууда Зомбарт алардын ичинен эң негизгиси катары өзүнүн ишинин гүлдөөсүнө жана өсүүсүнө умтулуусун, ал эми буга

баш ийгени катары – пайданын өсүүсүн белгилейт, анткени бул өсүү болмоюнча гүлдөп-өнүгүү болбойт.

И.Шумпетер ишкер деп өндүрүш факторлорунун жаңы комбинациясын ишке ашырууга далалат жасаган жана муну менен экономикалык өнүгүүнү камсыз кылган адамды айтат. Мында ишкер сөзсүз түрдө өндүрүш ээси, жеке капиталист болуусу шарт эмес, ишкер – банктын же акционердик коомдун башкаруучусу да болуусу мүмкүн.

Менчик ээсин жана ишкерди бир эле жак катары бириктирүү насыянын пайда болуу мезгилинде жокко чыга баштады. Каалагандай эле коммерциялык банк жүгүртүүгө салып жаткан бардык капиталдын ээси болуп саналбайт. Эреже катары, анын менчик ээлиги өзү анча деле чоң эмес чоңдук болуусу мүмкүн болгон уставдык фондго таралат. Башка сөз менен айтканда, насыялык мамилелердин өнүгүүсү жана улуттук байлыктын жеке менчик формасынан корпорациялардын менчиги формасына өтүүсү менчикти ишкердиктин буйруусунан ажыратылуусуна алып келет.

Американын акыркы он жылдыктардагы экономикалык адабияттарында ишкердик кандайдыр бир жаңы нерсени ойлоп табууга жана аткарууга умтулуу, ошондой эле өз эрки менен өз мойнуна жаңы идеяларды ишке ашыруу менен байланышкан тобокелди алууга даярдык катары мүнөздөлөт. Бул көз караш бизде да таанууга ээ болууда. Ушуга байланыштуу улуу орус окумуштуусу В.И.Даль мындан бир кылымдан ашуун убакыт мурун ишкердикти “кандайдыр бир жаңы ишти ойлоого жана аны аткарууга чечилүүгө, кандайдыр бир маанилүү нерсени аткарууга киришүүгө” даярдык катары аныктаган [47, 293-б.]. Жүз жылдан ашуун убакыт аралыгында ишкердикти примитивдүү түрдө байып кетүү жана алдамчылыкка көнүгүү катары баалап калганыбыз өкүнүчтүү. Ага болгон стереотиптик мамиленин рецидивдери негиздүү жана салабаттуу басылмаларда да ишкер түздөн-түз сатуучу-алдамчынын образы менен окшоштурулган көрүнүштөр бат-бат жолугуп турат.

Экономикалык адабияттарда жигердүү түрдө ишкердиктин татаал социалдык-экономикалык кубулуштарын илимий түшүнүү маселелери иштелип чыгууда. Алар төмөнкүдөй айтылат:

- экономикалык категория;
- чарба жүргүзүү ыкмасы;
- экономикалык ой жүгүртүүнүн жана жүрүм-турумдун тиби (модели), жашоо образы;
- кесип; ынтаа; өндүрүш фактору (шарты);
- социалдык өзгөртүп түзүүнүн куралы; ыймандык-этикалык баалуулуктардын тутуму ж.б.

Бүгүнкү күндө ишкердиктин жалпы кабыл алынган аныктамасы дээрлик жок. Америкалык окумуштуу Р.Хизрич ишкердикти “наркка ээ болгон кандайдыр бир жаңы нерсени жаратуу” деп, ал эми ишкерди – мунун баарына зарыл болгон убакытты жана күчтү сарптаган, өзүнө бардык каржылык, психологиялык жана социалдык тобокелдерди алган жана мунун натыйжасында сыйлык катары акчага ээ болгон жана жетишилген нерсесине канааттанган адам катары аныктаган.

Англиялык профессор А.Хоскинг “жеке ишкер болуп ишти өз эсебинен жүргүзгөн, бизнести башкаруу менен өзү алектенген, зарыл болгон каражаттар менен камсыз кылуу боюнча жеке жоопкерчиликти алып жүргөн, чечимдерди өз алдынча кабыл алган жак саналат. Анын сыйлыгы болуп ишкердик ишмердүүлүктүн натыйжасында алынган пайда жана эркин ишкердик менен алектенгендигинен алган канааттануу сезими саналат. Бирок, ошону менен катар ал ишканасы кубатсыз болуп калган учурундагы жоготуунун бардык тобокелин мойнуна алуусу керек. [127, 22-б.]” деп эсептейт.

Россияда да ишкердик теориясынын өнүгүүсүнүн анык бир тарыхый этаптары болуп өттү. Россияда ишкердик байыртадан эле болуп келген. Ал Киевдик Русьта эле соода формасында жана кол өнөрчүлүк түрүндө болгон.

Россиядагы алгачкы ишкерлер катары майда соодагерлерди, купецтерди атоого болот. Ишкердиктин эң көп өнүгүүсү Петр 1 (1682-1725) башкарган учурга туура келет. Бул мезгилде бүткүл Россия боюнча мануфактуралар түзүлүп, тоо-кен, курал-жарак, кездеме токуу, сүрөт тартуу өнөр жайы абдан өнүккөн. Ошол мезгилдеги өнөр жайдагы ишкерлердин белгилүү династияларынын өкүлдөрү болуп Демидовдордун үй-бүлөсү саналган, анын уруу башчысы Тулалык темир уста болгон. Революцияга чейинки Россияда эл аралык жана жеке соода укугу өнүгүп жатты. Жеке соода укугунун бар болуусу мамлекеттин ичинде жеке жактар арасында соода маселеси боюнча көп сандаган жана татаал юридикалык мамилелердин пайда болуусунун натыйжасы болду. Соода укугу соода жүгүртүүлөргө өтө жакын болгон жеке укуктун ченемдеринин жыйындысы катары аныкталган. Орус соода укугунун булактары катары Соода Уставын, Өнөр жай жөнүндөгү Уставды, Насыялык Устав, Вексельдер жөнүндөгү Уставды, Россиянын Темир жолдорунун Жалпы Уставын, Мамлекеттик кол өнөрчүлүк салыгы жөнүндөгү Жобону, Соода кемесин куруу Уставын атоого болот.

Петр 1 тарабынан соодагерликке аны өнөр жайлык иштерге тартуу үчүн мамлекетке кылынуучу кызматтардын баарынан бошотуу, казнадан пайызсыз ссудаларды берүү, соода салыктарын төлөөдөн бошотуу, жерди, казыналык курулуштарды, жабдууларды, казыналык заводдорду жеке компанияларга өткөрүп берүү сыяктуу артыкчылыктарды берүү маселеси каралган бир катар указдар жарыяланган. Кийинчерээк ишкердикке колдоо көрсөтүү саясаты бийликте ким турганына жараша кескин термелүүдө болуп турду. Алсак, Елизаветанын, Екатерина 2 нин тушунда мындай колдоо күчөгөн. Салык тутумуна карата айтчу болсок, XX кылымдын башы кичи жана орто ишканалар үчүн “алтын доор” болду.

Биздин мезгилдегиге аябай окшош башка дагы көйгөйлөр болгон: ишканаларды түзүү үчүн капиталдын жетишсиздиги, чет өлкө товарлары тарабынан пайда болгон атаандаштык. Бул жана мындан башка көптөгөн көйгөйлөрдү мамлекеттин жардамында чечүүгө болот. Мындай чаралар

мындан 250 жыл мурда деле кабыл алынгандыгына карабастан, алар азыр да капиталдын соода чөйрөсүнөн өндүрүшкө агып өтүүсүнө жардам бермек.

XIX кылымдын 90-жылдарында Россияда ишкердиктин индустриялык базасы толук куралып бүттү. XX кылымдын башында ишкердик Россияда массалык кубулушка айланды, ишкер менчик ээси катары калыптанды, ошого карабастан чет өлкө капиталынын жана мамлекеттин таасири маанилүү деңгээлде болгон.

Ушул мезгилдерде жумушчу күчүнүн рыногу калыптанды, ишкердиктин акционердик формасы өнүктү, коммерциялык, жер ж.б. сыяктуу жеке акционердик банктар уюшулду. XX кылымдын башына карата Россия экономикасында бардык өнөр жай продукциясынын 2/3 бөлүгү акционердик, пайлык сыяктуу менчиктин коллективдүү формасындагы ишканалар тарабынан өндүрүлгөн жана 1/3 бөлүгү гана жеке чарбаларга тиешелүү болду. Каражаттарды пахта-кагаз өндүрүшүнө, соодага жана насыяга салуу өзгөчө кирешелүү болгон. Фирмаларды монополизациялоо жараяны башталды. Ири фирмалардын арасында “Продамет”, “Продвагон”, “Продуголь”, Россия-америка мануфактурасы, Нобель бир туугандар ж.б. атактуу болушту.

Ишкердик ишмердүүлүктөгү 1917-жылдагы революцияга чейинки жана биздин күндөрдөгү окшош жараяндарды салыштыруу менен 100 жыл, керек болсо 200 жыл мурдагыдай эле бир катар окшош жана түздөн-түз дал келүүлөрдү да байкоого болот. Ата-мекендик ишкердиктин негизги күчү болуп жаштар саналат, болгон айырмасы – бул кубулуш мурунку жылдарда жаш курактык чекке ээ болгон эмес. Россиялык буржуазиянын көпчүлүк белгилүү династияларынын башында таптакыр эле жаш адамдардын эмгеги, энергиясы, демилгеси турган. Дагы бир жалпы окшоштук – “эски” да, “жаңы” да ишкердикке мамлекеттик атка минерлердин, бюрократиянын туруктуу, жашыруун жана айкын каршы турууларынын шарттарында иштөөсүнө туура келген жана дагы деле келип жатат.

Кыргызстандын тарыхына кайрыла турган болсо, ишкердик биздин мамлекетибизде өткөн кылымдын 80-жылдардын аягында айкын байкала баштады. СССР дин Министрлер Кеңешинин “кичи ишканаларды түзүү жана өнүктүрүү боюнча иш чаралар жөнүндөгү” 1990-жылдын август айында кабыл алынган Токтому кичи бизнестин өнүгүүсүнө болгон алгачкы түрткү болду. 1990-жылы республикабызда 1727 кооператив иштеп, анда 38 миң адам же эл чарбасында иштегендердин жалпы санынын 2,2%ы эмгектенишкен. 1990-1991-жылдарда иштеп жаткан кичи ишканалардын саны 5 эсеге, ал эми жумушчулардын саны 19 эсеге көбөйгөн. Ишкердик сектордун массалык колдонуудагы товарларды өндүрүүгө болгон катышуусу 37 млн.рубль же 12%ды түздү. Темптин жалпы төмөндөөсүнө карабастан, мамлекеттик эмес сектор 1989-1990-жылдарда өзүнүн туруктуу ишин уланткан.

Бирок революцияга чейин деле ишкердик башка өлкөлөрдөгүдөй эле биздин өлкөдө да кол өнөрчүлүк, мал чарбачылык ж.б. түрүндө болуп келген, бирок аны классификациялоо же атайын таанып билүүгө далалат кылынган эмес.

“Ишкер” түшүнүгүнө “ишкердик” түшүнүгү өтө тыгыз жакын келет. Ишкердик дегенде *жеке тараптар, ишканалар же уюмдар тарабынан кызыкдар адамдардын же ишканалардын, уюмдардын ич ара пайдасы үчүн өндүрүш, кызмат көрсөтүү же товарларды башка товарларга же акчага айырбааштоо максатында сатып алуу жана сатуу боюнча жүргүзүлгөн ишмердүүлүктү түшүнөбүз.* “Ишкер” (орто кылымдарда – антрепренер) жана “ишкердик” терминдеринин эволюциясын байкоо өзүнчө кызык:

1725-жыл, Р.Кантильон: ишкер – бул өзүнүн жоопкерчилиги менен аракет кылган адам.

1797-жыл. Бодо: ишкер – бул максат кылган иши үчүн жоопкерчиликти мойнуна алган, ишкананы пландаштырган, көзөмөлдөгөн, уюштурган жана ага ээ болгон жак.

1876-жыл. Ф.Уокер: капитал берип жана бул үчүн пайыздарды алган тарап менен өзүнүн уюштуруучулук жөндөмүнүн жардамында пайда тапкан жактарды айырмалоо керек.

1934-жыл. Й.Шумпетер: ишкер – бул жаңы технологияларды иштеп чыккан новатор.

1961-жыл. Д.Маклелланд: ишкер – бул мээлүн тобокелдин шарттарында аракеттенген чечкиндүү, тырышчаак адам.

1964-жыл. П.Друкер: ишкер – бул каалагандай мүмкүнчүлүктү максималдуу пайда менен колдонгон адам.

1975-жыл. А.Шапиро: ишкер – бул демилге көрсөтүүчү, социалдык-экономикалык механизмдерди уюштуруучу адам. Тобокел шартта аракеттенүү менен ал болуусу мүмкүн болгон, жүрүшпөй калган иш үчүн толук жоопкерчилик тартат.

1985-жыл. Р.Хизрич: ишкердик – наркка ээ болгон кандайдыр бир жаңы нерсени жаратуу жараяны, ал эми ишкер – бул ушул нерсеге бардык зарыл болгон убактысын жана күчүн сарптаган, өз мойнуна бардык каржылык, психологиялык жана социалдык тобокелдерди алган, сыйлык катары акчага жана жетишилген ийгиликтеринен канааттанууга ээ болгон адам.

Ишкердин энциклопедиялык сөздүгүндө “ишкердик” түшүнүгү төмөнкүчө айтылат:

“Ишкердик (фр. Enterprise) – жарандардын пайда жана өздүк киреше табууга багытталган, өзүнүн атынан, өзүнүн мүлктүк жоопкерчили астында же юридикалык жактын атынан жана юридикалык жоопкерчилик астында жүргүзүлгөн демилгелүү өз алдынча ишмердүүлүгү. Ишкер (фр. entrepreneur) чарбалык ишмердүүлүктүн мыйзам тарабынан тыю салынбаган коммерциялык ортомчулук, соода-сатып алуучулук, кеңеш берүүчүлүк ж.б. сыяктуу ишмердүүлүктүн, ошондой эле баалуу кагаздар менен болгон амалдардын каалагандай түрүн жүргүзө алат”. Ишкердиктин

“Рыноктук ишкердик” китебинде келтирилген мүнөздөмөсү кызыкчылыкты жаратат.

Ишкер пайда табуу максатындагы өзүнүн ишмердүүлүгүндө өздүк пайданын коомдук пайда менен зарыл болгон комбинациясын жана зарыл болгон айкалышын камсыз кылуусу керек.

Ишкердик – бул каражаттарды коомдук керектөөлөрдү канааттандыруунун негизинде пайда табуу максатында салуу менен байланышкан ишмердүүлүктү билдирет.

Биздин оюбузча, ишкердиктин ушул формулировкасы ийгиликтүү болгон. Анда ишкердик – бул түздөн-түз коомдун керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган ишмердүүлүк экендиги белгиленген. Бул формулировка Россия Федерациясынын 1990-жылдын 25-декабрындагы “Ишканалар жана ишкердик ишмердүүлүк жөнүндөгү” мыйзамында келтирилген аныктамадан да айырмаланат. Анда: “Ишкердик ишмердүүлүк (ишкердик) жарандардын жана алардын бирикмелеринин пайда табууга багытталган демилгелүү өз алдынча ишмердүүлүгүн билдирет” деп жазылган. Көрүнүп тургандай, мында ишкердикти аныктоонун маанилүү элементи – коомдун товарларга, кызматтарга, тейлөөлөргө болгон муктаждыгын канааттандыруу деген нерсе жок.

Ишкердиктин субъекттери катары айрым жеке тараптар да, өнөктөштөрдүн бирикмелери да болуусу мүмкүн. Жеке тараптар ишкердиктин субъекти катары адатта жеке (кичи) же үй-бүлөлүк ишканаланы уюштуруу жолу менен катышат. Мындай ишкерлер өзүнүн эмгегинин сарптоолору менен чектелүүсү же жалданма эмгекти пайдалануусу мүмкүн.

Ишкердиктин субъекти катары өнөктөштөрдүн бирикмелери түрдүү чарбалык ассоциациялар, жоопкерчилиги чектелген коомдор, ачык жана жабык типтеги акционердик коомдор, түрдүү шериктештиктер ж.б. формасында катышышат.

Чарбалык ассоциация – ишканалардын өндүрүштүк-чарбалык ишмердүүлүктү анык бир маселелерди чечүү үчүн координациялоо максатында түзүлгөн келишимдик бирикмеси. Анын катышуучулары өздөрүнүн каржылык жана материалдык ресурстарынын кандайдыр бир бөлүгүн гана бириктиришет. Алар ассоциациянын башка мүчөлөрү менен макулдашпай туруп ишканалардын башка чарбалык бирикмелерине да кирүүсү мүмкүн. Ишканалардын бирикмелеринин мындай формасынын талаптары концернге караганда катуу.

Биздин оюбузча, ишкердиктин негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү айтуу керек:

- чарба жүргүзүүчү субъекттердин өз алдынчалуулугу. Каалаган ишкер укуктук ченемдердин алкагында тигил же бул маселе боюнча чечим кабыл алууда эркин;
- экономикалык кызыкчылык. Ишкердин негизги максаты – мүмкүн болгон максималдуу пайда алуу. Ошол эле учурда өзүнүн жогору киреше алууга болгон өздүк кызыкчылыктарын көздөө менен ишкер коомдук кызыкчылыктарга жетишүүгө да жардам берет.
- чарбалык тобокел жана жоопкерчилик. Эсептөөлөр кандай гана такталып чыгарылбасын, баары бир аныксыздык, тобокелдер калат.

Ишкердиктин саналып өтүлгөн эң негизги белгилери бири-бири менен байланышкан жана бир убакта иштейт.

“Классикалык” ишкердиктин максаты – товарларды жана кызматтарды өндүрүү, заманбап ишкердиктин максаты – аларды бөлүштүрүү. “Эски” ишкердик жарды адамдардын рыногун көздөгөн, жаңысы – бай адамдардын рыногун көздөйт.

КРнын Жарандык кодексине ылайык, ишкердик ишмердүүлүк болуп кызыкдар жактар тарабынан мыйзам тарабынан белгиленген тартипте мүлктү пайдалануудан, товарларды сатуудан, жумуштарды аткаруудан жана

кызматтарды көрсөтүүдөн туруктуу пайда табууга багытталган, өз алдынча жана өзүнүн тобокелине жүргүзүлгөн ишмердүүлүк саналат.

Ишкердик ишмердүүлүк төмөнкүдөй белгилери менен мүнөздөлөт:

- 1) ишмердүүлүгүнүн максаты катары болгон пайда табуу;
- 2) ишкердин өз алдынчалуулугу;
- 3) ишкердик тобокел;
- 4) ишкердин мүлктүк жоопкерчилиги;
- 5) ишмердүүлүктүн ишкер катары катталган жактар тарабынан жүргүзүлүүсү.

Ошентип, ишкердик – экономикалык жигердүүлүктүн өзгөчө түрү, анын баштапкы этабы, эреже катары, кийинчерээк материалдык формага ээ болуучу идея – ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүк менен гана байланышкан.

Ишкердик, жаңы товарды өндүрүүдө болбосун, ишмердүүлүгүнүн профилин алмаштырууда болбосун же жаңы ишкананы түзүүдө болбосун, кыскасы, кайсыл тараптан карабайлы, анда инновациялык учурдун сөзсүз болуусунун милдеттүүлүгү менен мүнөздөлөт. Өндүрүштү, сапатты башкаруунун жаңы тутуму, өндүрүштү уюштуруунун жаңы ыкмаларын же жаңы технологияларды киргизүү – бул да инновациялык учурлар.

Ишкердик жигердүүлүктүн негизги субъекти болуп ишкер саналат. Бирок, ишкер – жалгыз субъект эмес, кандай гана учур болбосун ал өзүнүн негизги контрагенти болгон керектөөчү, ошондой эле түрдүү жагдайларда жардам берүүчү же каршылаш болуусу мүмкүн болгон мамлекет менен өз ара аракеттенүүгө мажбур. Керектөөчү да, мамлекет да, жалданма жумушчу (албетте, эгерде ишкер өзү жалгыз иштебесе) жана бизнес боюнча өнөктөштөрү (эгерде өндүрүш коомдук мамилелерден ажыратылган мүнөздө болбосо) сыяктуу эле ишкердик жигердүүлүктүн субъекттеринин категориясына кошулат. Ишкердикти экономикалык категория катары мүнөздөө үчүн анын субъекттерин жана объекттерин тактоо зарыл. Ишкердиктин субъекттери катары, биринчи кезекте, жеке тараптар (өздүк

жеке, үй-бүлөлүк, ошондой эле ирирээк өндүрүштү уюштуруучулар) болуусу мүмкүн. Мындай ишкерлердин ишмердүүлүгү өздүк эмгектин да, жалданма эмгекти тартуу негизинде да ишке ашырылат. Ишкердик ишмердүүлүк бири-бири менен келишимдик мамилелер жана экономикалык кызыкчылыктар менен байланышкан жактардын бирикмеси менен аткарылуусу мүмкүн. Коллективдүү ишкердиктин субъекттери катары акционердик коомдор, ижаралык коллективдер, кооперативдер ж.у.с. болушат. Ишкердиктин субъекттерине ошондой эле тиешелүү органдарынын атынан мамлекетти да кошушат. Ошентип, рынок экономикасында ишкердик ишмердүүлүктүн үч формасы бар: мамлекеттик, коллективдүү, жеке. Булардын ар бири чарбалык тутумда өз ордун таба алышат.

Ишкердиктин объекти болуп кирешени максималдаштыруу максатында өндүрүш факторлорун натыйжалуураак комбинациясын ишке ашыруу саналат. Чарба жүргүзүүнүн ыкмасы катары болгон ишкердик үчүн шарт болуп чарба жүргүзүүчү субъекттердин өз алдынчалуулугу жана көз карандысыздыгы, ишкердик ишмердүүлүктүн түрүн тандоо, өндүрүштүк программаны калыптандыруу, каржылоо булактарын тандоо, ресурстарга жеткиликтүүлүгү, продукцияны сатуу, ага бааларды коюу, пайданы буйруу ж.у.с. боюнча эркиндиктердин жана укуктардын анык бир жыйындысынын болуусу саналат. Ишкердин өз алдынчалуулугун анын үстүнөн эмнени өндүрүү, канча сарптоо, кимге жана кандай баада сатуу керектигин көрсөтүүчү жетектөөчү органдын жоктугу маанисинде түшүнүү керек. Бирок, ишкер бардык учурда рыноктон, суроо-талап менен сунуштун динамикасынан, баалардын деңгээлинен, б.а. товар-акча мамилелеринин куралып калган тутумунан көз карандылыкта болот.

Ишкердиктин экинчи шарты болуп кабыл алынган чечимдер, алардын кесепеттери жана муну менен байланышкан тобокел үчүн жоопкерчилик саналат. Өтө такталган эсептөөлөр менен божомолдор деле күтүүсүздүк факторун жогото албайт, ал ишкердик ишмердүүлүктүн дайыма жанында болуучу жолдошу болуп саналат.

Ишкердиктин үчүнчү белгиси болуп коммерциялык ийгиликке жетүүгө багыт алуу, пайданы көбөйтүүгө умтулуу саналат.

Экономикалык ой жүгүртүүнүн өзгөчө тиби катары болгон ишкердик практикалык ишмердүүлүктө ишке ашырылуучу чечимдерди кабыл алууга карата болгон оригиналдуу көз караштардын жана ыктоолордун жыйындысы менен мүнөздөлөт. Мындагы борбордук ролду ишкердин өздүгү ойнойт.

Ата-мекендик адабияттарда ишкердик пайда табуу үчүн чарбалык чеберчиликтин, экономикалык жана уюштуруучулук чыгармачылыктын, демилгени, ойлоп табуучулукту эркин көрсөтүүнүн, тобокелге даярдыктын ж.у.с. призмасы аркылуу да каралат, б.а. башкаруу – бул өзүнчө эле бир “мүмкүнчүлүктөрдүн чыгармачылыгы”. Анын үстүнө сөз жеке кызыкчылыктар, көндүмдөр, ойлоп табуучулук акыркы эмес ролду ойногон рыноктук, атаандаштык чарбалардын кайра жаралуусунун шарттарында өндүрүштү башкаруу жана уюштуруу жөнүндө болуп жатат.

Ошентип, ишкердикти илимий түшүнүү анын маңызын жалгыз функцияга – каалагандай жол менен (анын ичинде чайкоочулук-коммерциялык, кылмыштык, пара алуу жолу менен) “акча кылууну” ишкердик деп атаган, максаты пайда табууга гана алып келтирилген кеңири таралган трактовкадан өтө алыс. Чыныгы ишкердик – бул экономикалык гана эмес, социалдык да, б.а. коомдук максаттарга жетүүгө багытталган өтө татаал түшүнүк, көп функциялуу кубулуш. Ал өз ичине психологиялык кубулуштарды да камтыйт.

Ишкердик жигердүүлүктүн максаты болуп суроо-талапка ээ болгон жана ишкерге пайда алып келген товарды өндүрүү жана рынокко сунуштоо саналат.

Ишкердикти мындай түрдөгү ишмердүүлүктүн зарыл болгон субъекттеринин бар болуусунда гана өнүктүрүүгө болот. Мына ушул субъекттер гана рыноктук мамилелердин өнүгүүсүн мүмкүн кыла алышат. Ишкердик субъекттеринин пайда болуусу идеологиялык, саясий жана

социалды-экономикалык жагдай “ишкердик жарылууну” жараткан анык бир коомдук жагдайдын бар болуусун көздө тутат.

Ошентип, ишкердик ишмердүүлүктү натыйжалуу деңгээлде жүргүзүү анык бир коомдук жагдайдын – ишкердик чөйрөнүн (мында, биринчи кезекте рынок түшүнүлөт) бар болуусунда гана мүмкүн. Азыркы ата-мекендик практика “ишкер” аныктамасы ишмердүүлүк чөйрөсүнө киришкен же кирип жаткан ар бир адамга “берилүүсүнө” алып келди.

Мамилелердин рыноктук тутуму, ошондой эле ишкердин жеке эркиндиги ага натыйжалуурак, чындап иштей турган жана максималдуу пайда берүүчү чечимди кабыл алуусуна мүмкүнчүлү берет. Ишкердик чөйрө – коомдук экономикалык жагдай, ал өз ичине экономикалык эркиндик даражасын, ишкердик корпустун бар болуусун (же пайда болуу мүмкүнчүлүгүн) экономикалык байланыштардын рыноктук тибинин басымдуу болуусун, ишкердик апиталды калыптандыруу жана зарыл болгон ресурстарды пайдалануу мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Ишкердин коомдук эркиндиги даражасынын көрсөткүчү боолуп жаңыдан пайда болуп жатышкан өз алдынча ишканалардын саны кызмат кылат.

Ишкердиктин өнүгүүсү улуттук байлыктын жана улуттун жыргалчылыгынын өсүүсүнө алып келет [83, 67-б.]. Ишкердик чөйрөнү түптөө улуттук гана эмес, эл аралык көйгөй. Бириккен эл аралык топтордун алкагында (мисалы, Европа биримдиги) бирдиктүү ишкердик мейкиндикти түзүү жараяны болуп жатат, б.а. ишкердик функцияларды аткаруу үчүн шарттар бул мамлекеттердин баарында барган сайын окшош болуп бара жатат. Россия үчүн анын европалык жана дүйнөлүк ишкердик мейкиндикке кошулуу көйгөйү өтө актуалдуу бойдон калууда.

1.2. Рынок экономикасынын шарттарында ишкердиктин өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрү (шарттары)

Азыркы мезгилде ата-мекендик экономиканын абалы ага мамлекет тарабынан экономикалык колдоо көрсөтүп, дем берүү болмоюнча ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсү өтө татаалдаша турган деңгээлде. Каалагандай эле мамлекеттин көбүрөөк типтүү экономикалык функциялары болуп төмөнкүлөр саналат:

- калктын ишмердик жигердүүлүгүнө дем берүү;
- ишкердиктин эркиндигин камсыз кылуу;
- монополиялык тенденцияларды чектөө;
- рыноктогу “оюн эрежелерин” аныктоо;
- менчик укуктарын коргоо.

Мындан сырткары, мамлекет ишкердик (кичи жана орто бизнестин) субъекттеринин айрым топторуна алардын рынок шарттарына адаптациялануусунун деңгээлин көтөрүү үчүн колдоо көрсөтүүсү мүмкүн. Эреже катары, булар венчурдук долбоорлорду ишке ашыруучу компаниялар, кичи экспортёрлор жана тейлөө чөйрөсүндөгү компаниялар. Көптөгөн өлкөлөрдө социалдык-экономикалык өнүгүүнүн узак мөөнөттүү саясаты иштелип чыгылат, ишке кичи жана орто бизнес секторунда куралган калктын эң массалуу жана демилгелүү бөлүгүн тартуу боюнча тиешелүү чечимдер кабыл алынат. Бирок бул учурда ишкердик ишмердүүлүккө дем берүүнүн түрдүү чаралары, механизмдери жана куралдары, ишкердикти колдоо инфраструктурасын түзүү жана өнүктүрүү үчүн бүткүл уюштуруучулук формалар колдонулат.

Азыркы учурда бийликтин мамлекеттик жана жергиликтүү органдары ишкердиктин өнүгүүсү үчүн өбөлгөлөрдү түзүүсү керек. Бул айтылгандар объективдүү статистикалык маалыматтар менен гана эмес (1-таблица), бүгүнкү күндөгү Кыргызстандын экономикалык чөйрөсүн талдоо менен,

ошондой эле өнүккөн өлкөлөрдө ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик демилгелердин масштабдарын салыштыруу менен да тастыкталат.

1.2.1-таблица. Кичи жана орто ишканалардын 2018-жылдагы ишмердүүлүгү.

	кичи жана орто ишканалардын 2018-жылдын 31-декабрына карата саны	Тизмелик курамдагы жумушчулардын саны, адам	Экспорттук операциялар, АКШнын миң доллары	Импорттук операциялар, АКШнын миң доллары
Жалал-Абад областы, баары	151287	255422	20,4	26132,8
Анын ичинен:				
кичи ишканалар	505	3459	15,6	20276,0
орто ишканалар	44	2474	2,7	2892,3
жеке ишкерлер дыйкан (фермердик)	51987	51987	2,1	2730,2
чарбалар	98751	197502	0,0	234,3

1.2.1-таблицанын маалыматтары көрсөткөндөй, кичи жана орто ишканаларда экономикалык жигердүү калктын 10% ы гана алектенишет, экономикалык өнүккөн өлкөлөрдүн окшош көрсөткүчтөрүнөн бир далай аз. Экспорттун көлөмү импорттун көлөмүнө салыштырмалуу 0,08 пайызды түзөт. Облустун дыйкан (фермердик) чарбалары дээрлик экспортко продукцияларды чыгарышпайт. Демек аймактарда экспорт операцияларын жолго салуу маселесин Айыл жана суу чарба министрлиги жергиликтүү бийликтер менен бирдикте чечүүсү учурдун кечиктирилгис талабы болуп саналат. Кичи жана орто бизнестин улуттук экономикадагы ролун күчөтүү үчүн ишкердик ишмердүүлүккө дем берүү үчүн объективдүү өбөлгөлөр бышып жетилди. Бул үчүн мыйзам чыгаруу процедураларын гана эмес, материалдык, каржылык, адистик жана маалыматтык колдоо көрсөтүү боюнча чыныгы иш-аракеттерди аткаруу керек.

Аймактагы ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнө колдоо көрсөтүүнүн каржылык-технологиялык багыты ишкердиктин субъекттерин колдоонун түз каржылоо (субсидиялар, займдар), жаңы жумуш орундарын түзүүгө болгон максаттуу дотацияларды берүү, жаңы продукцияны таратуу

фонддорун түзүү, салык салууну жеңилдетүү, тобокелдерди камсыздандыруу боюнча мамлекеттик программалар ж.б. сыяктуу механизмдерин өнүктүрүүнү көздө тутат.

Акыркы бир нече жылдар ичинде дүйнөлүк экономикада болуп жаткан апааттык окуялар көптөгөн өлкөлөрдүн мамлекеттик бюджетин кайрадан карап чыгууну шарттады. Бул ишкердик ишмердүүлүктү мамлекеттик колдоо программаларын (мисалы, SBIR программалары) каржылоону токтотулуусуна же маанилүү түрдө кыскартылуусуна алып келди. Ошону менен бирге апааттын шарттарында деле өкмөттөр кичи жана орто бизнеске колдоо көрсөтүүдөн баш тартышкан жок, алар катарына мамлекеттин жана бизнестин рыноктук багытталуусун жогорулатуу иш-чарасы кирген улуттук экономиканы өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарына топтоштурулууда.

Азыркы учурда Кыргызстандын кичи жана орто бизнесинин өнүгүү деңгээлин төмөнкү маалыматтар менен мүнөздөөгө болот (1.2.2-таблица). Бул көрсөткүчтөр өнүккөн өлкөлөрдөгүгө караганда бир далай төмөн. Биздин оюбузча, мындай көрүнүш көп жагынан кичи жана орто бизнести колдоонун жетишсиз деңгээли менен шартталган.

1.2.2-таблица. 2018-жылга карата экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча кичи жана орто ишканалардагы жумушчулардын саны жана дүң кирешелери

Экономикалык ишмердиктин түрлөрү	Жумушчулардын орточо саны, миң адам	Продукциялардан, товарлардан, кызмат көрсөтүүлөрдөн түшкөн каражаттар, (дүң киреше), млн.сом
Баары, анын ичинде	70249	110763,1
Айыл чарбасы, аң уулоочулук жана токой чарбасы	3810	2512,6
Өнөр жай өндүрүшү	20565	39533,0
Электр энергиясын, газ өндүрүү жана бөлүштүрүү	1812	1971,0
Курулуш	12632	35344,6
Дүң жана чекене соода,автомобилдерди оңдоо	13905	15044,9
Мейманканалар жана ресторандар	4421	1098,0
Транспорт, маалымат жана байланыш	3159	6976,9

Каржылык ишмердүүлүк	767	482,4
Кыймылсыз мүлк менен болгон амалдар, ижара жана кызмат көрсөтүүлөр	5091	6313,7
Билим берүү	1641	417,3
Саламаттыкты сактоо жана социалдык кызмат көрсөтүү	1948	766,7
Башка түрдүү коммуналдык, социалдык жана жекече кызмат көрсөтүү	498	302,3

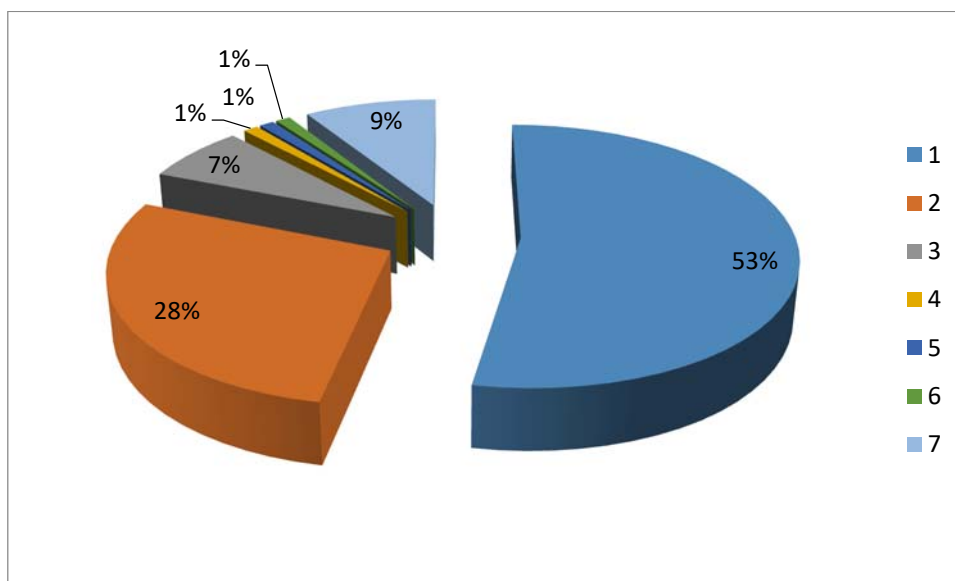
1.2.2-таблицада көрүнүп тургандай кичи жана орто ишканаларда жумушчулардын орточо саны, продукциялардан, товарлардан, кызмат көрсөтүүлөрдөн түшкөн каражаттар (дүң киреше) экономиканын өнөр жай жана курулуш тармактарында басымдуулук кылары көрүнүп турат, ал эми калган тармактарда алардын көрсөткүчтөрү учурдун талабына жооп бербейт. Ошондуктан, аймактарда кичи жана орто бизнести ар тараптан мамлекеттик колдоону күчөтүү зарыл.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда бизнести колдоо көбүрөөк даражада маанилүү экономикалык ресурстарга ээ болушкан, көбүнчө мамлекеттин катышуусу бар ири компанияларга багытталган. Мамлекет өзүнүн артыкчылыктары менен чыныгы өндүрүш чөйрөсүн тандабастан, экономиканын каржы чөйрөсүн тандаган. Кичи жана орто бизнеске КРнын Экономикалык өнүгүү Министрлиги тарабынан жарыяланган экономикалык ресурстарга жетишүү бир далай татаал маселе. Насыяларды берүү жөнүндөгү декларацияларга карабастан көптөгөн банктар кичи жана орто компаниялардын насыя алууга берген арыздарын кароо процедураларын бир далай татаалдаштырып салышкан. Эреже катары, кичи жана орто бизнести колдоонун түзүмү төмөнкү куралдар боюнча бөлүштүрүлгөн (1.2.1-сүрөт)

2018-жылда банктар өндүрүш секторунун кичи жана орто ишканаларын, КжОБнын жаңыдан түзүлгөн субъекттерин, катаал социалдык-экономикалык абалдагы аймактардагы ишкерлерди колдоо боюнча Программаны ишке ашыруунун артыкчылыктуу багыттарына өзгөчө көңүл бурду. Ошону менен биргеликте Кыргызстандын кичи жана орто бизнесин насыялап жатышкан банктар насыялык каражаттарды толук

камсыздалмайынча берүүгө дагы деле даяр болуша элек. Бул жагдай кичи жана орто компаниялардын банктык ресурстарга жетишүүсүн бир далай татаалдатып жатат.

Шарттуу белгилер:

- 1 – аймактык колдоо фонддорунун микро насыялары
- 2 – аймактык кепилдөөчү агенттиктердин кепилдикке алуусу
- 3 – муниципалдык колдоо фонддорунун микро насыялары
- 4 – жеңилдетилген билим берүү
- 5 – товарларды жана кызматтарды алга сүрүүгө субсидиялар
- 6 – энергия үнөмдөөгө субсидиялар
- 7 – лизинг боюнча пайыздарга субсидиялар

1.2.1-сүрөт. Аймактарда кичи жана орто бизнести колдоо формалары

кичи жана орто бизнес ишканаларын апааттын шарттарында өзүн алып жүрүүсүн изилдөөлөр көрсөткөндөй, өзгөрүлгөн экономикалык шарттарда кызматкерлердин санын оптималдаштыруунун алдынан эмгеги үчүн сыйлоо жана компаниянын башка чыгымдарынын тутумун кайра карап чыгуу зарыл. Изилдөөгө таянсак, кызматкерлерди кыскартуу аларды көбөйтүүгө караганда бир далай көбүрөөк жүрүп турган (тиешелүү түрдө 17,4% жана 16,2%). Бул жалпы натыйжанын терс болушуна алып келди – орточолонгон индекстин мааниси -0,08 ди түздү.

2017- жана 2018-жылдар үчүн ишмердүүлүктүн айрым көрсөткүчтөрү боюнча индекстерди салыштырууда каржылык көрсөткүчтөр боюнча

төмөндөөнү жана КжОБ кызматкерлеринин санынын динамикасы боюнча анча чоң эмес оң маанилүү коррекцияны байкоого болот. Көңүл бураарлык дагы бир нерсе: инвестициялардын динамикасынын индексинин төмөндөөсү жүгүртүүнүн динамикасынын индексинин төмөндөөсүндөй күчтүү болгон эмес. Бүтүндөй алганда 2018-жыл оң маанилүү бренддин сакталганына карабай талданып жаткан каржылык көрсөткүчтөрдүн экөөсүнүн тең динамикасында маанилүү жайлануу бар экенин айта кетүү керек.

Мындай жай темпке келүүнүн себептеринин бири болуп ишкердик климаттын абалы саналат. Мунун динамикасын респонденттер бүтүндөй алганда терс мүнөздөшкөн. Орточолонгон индексин мааниси $-0,84$ кө барабар болду.

Кичи жана орто бизнести экономикалык колдоонун маанилүү механизмдеринин бири болуп мамлекеттик кепилдиктерди берүү саналат. 1.2.1-сүрөттөн көрүнүп тургандай, колдоонун бул түрү жалпы иш-чаралардын үчтөн бирине жакынын ээлейт. Азыркы учурда Кыргызстандын дээрлик бардык аймагында кепилдик фонддору түзүлгөн. Пайыздык көрсөткүчтөрдү субсидиялоо программалары 2018-жылда бир далай кыскарганы менен айрым кичи жана орто компаниялар үчүн мурунку шарттарда сакталды.

Кичи жана орто бизнести колдоо боюнча Бишкек шаарынын тажрыйбасын өзүнчө кароо максатка ылайыктуу. Бул тажрыйба азыркы күндө Кыргызстандын көптөгөн аймактарында жигердүү колдоого алынып жатат. Борбордо ишкердикти колдоо областында кеңири укуктук база жана тиешелүү инфраструктура түзүлгөн, кичи жана орто ишкердик ишканаларга субсидияларды берүү боюнча конкурстук тандоолор өткөрүлүп турат. Ар бир административдик райондо ишкердикти колдоо боюнча адистештирилген борборлор уюштурулган.

Кичи жана орто бизнести колдоо үчүн илим, өнөр жай саясаты жана ишкердик департаменти тарабынан “Бишкек шаарында 2017-2018-жылдарга кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү” программасы ишке ашырылып

жатат, бул программа “Экономикалык жигердүүлүккө дем берүү” программасынын негизги бөлүгү болуп саналат. Анын негизги милдети – бизнеске субсидияларды, акысыз кеңеш берүүчүлүк кызматтарды берүү, рынокко чыгууда, окутууда жана өнөктөштөрдү издөөдө жардам берүү аркылуу даректик колдоо көрсөтүү.

Бүгүнкү күндө кичи жана орто бизнести колдоо жөнүндөгү мыйзамдуулукту кеңейтүү зарылдыгы бышып жетилди деп эсептейбиз. Мунун ичинде кичи жана орто бизнес менен байланышкан негизги түшүнүктөрдүн, терминдердин жаңыланган аныктамаларын, ошондой эле ишмердик жигердүүлүктү баалоонун экономикалык критерийлерин киргизүү; кичи жана орто бизнес субъектинин макамын бекитүү; мамлекеттик колдоонун формаларын белгилөө жана тиешелүү программалардын экономикалык дем берүү механизмдин аныктоо керек.

Ишкердик ишмердүүлүктүн маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп уюштуруучулук инфраструктураны түзүүдөгү баш-аламандык, колдоо программаларынын жана жоопкерчилик борборлорунун акыркы максаттарын аныктоодогу так эместик, экономикалык колдоонун мөөнөттөрүнүн жана көлөмдөрүнүн негизсиз болуусу саналат. Бул жерде биздин өлкөбүздөгү бийлик органдары тарабынан кичи жана орто бизнести кабыл алуу аспектерине өзгөчө көңүл буруу максатка ылайыктуу – кичи жана орто компаниялар, эреже катары, өнөр-жайлык-өндүрүштүк компанияларга окшоштурулат, ал эми кызмат көрсөтүү сектору дайыма унутта калууда. Бул жерде акценттердин социалдык ишкердикке жана социалдык инновацияларга ооп бара жаткандыгын көрсөтүп жатышкан дүйнөлүк тенденцияларды эсепке алуу зарыл. Ошондуктан, жакынкы аралыкта мамлекеттин кичи жана орто бизнеске дем берүүсүнүн экономикалык ишмердүүлүктүн дал ушул жаңы түрлөрүндөгү жигердүүлүгүнүн өсүүсүн божомолдоого болот.

Курч каржылык-экономикалык апаат мезгилинин жыйынтыгын чыгарып жатып, анын Кыргызстандагы кичи жана орто бизнес үчүн натыйжасы жетишээрлик олуттуу болгондугу жөнүндөгү тыянак чыгарууга

болот. Башкаларга караганда сектордун эң коргоосуз бөлүгү болгон микрокомпаниялар күчтүүрөөк жабыр тартты. Бул мындай компаниялардын арасында “өлгөндөрүнүн” санынын өсүүсүнөн гана эмес, рынокто калууга мүмкүнчүлүк тапкандарынын ишмердүүлүгүнүн көлөмүнүн кыскаруусунан да көрүнүп турат. Кичи компаниялар апааттан азыраак деңгээлде жабыр тартышып, калыбына келүү стадиясына тезирээк кире алышты.

Башка сегменттерге караганда орто компаниялардын ишмердүүлүгүнүн көлөмү азыраак төмөндөдү, бирок алар үчүн да апааттын натыйжасы жетишээрлик маанилүү жана терең болду. 2008-жылдагы апааттын башталышы көп эсептен кыргыз экономикасы тарабынан толук өлчөмдө сезилээрлик кабыл алынган жок, анын эң курчуган учуру 2009-жылга туура келди. Бул статистика маалыматтарынан көрүнүп турат – КжОБ секторунда жүгүртүү да, инвестициялар да азайган. 2017-жылда гана калыбына келтирүүчү өсүү башталды, бирок бул өсүү жоготуулардын гана ордун толтура алды, 2014-жылдын көрсөткүчтөрүнөн өтө алган жок.

2016-жылдагы өсүү ишкерлерге апааттын толук бүтүшү жөнүндө ишеним пайда кылды, бул 2017-жылдын августунда биз тараптан жүргүзүлгөн, түрдүү аймактардагы 239 ишкер катышкан сурамжылоонун жыйынтыгында көрүндү. Анда ишкерлер тараптан КжОБ секторунун келечеги оптималдуу бааланган. Бирок 2017-жылдын жыйынтыгы статистикалык маалыматтарга караганда бул баага татыктуу боло алган жок.

Чет өлкөлөрдүн тажрыйбасы мамлекеттик жана муниципалдык буюртмаларды аткаруу чөйрөсүндө кичи жана орто ишкерди секторунун мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдалануу жөнүндө күбөлөндүрөт. Кыргызстандын кичи жана орто бизнесинин өнүгүү ресурстарынын толук иштетилбей жаткан түрү болуп ири компаниялар менен натыйжалуу өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгү саналат. Азыркы учурда КР Өкмөтү тарабынан бир катар ири компаниялардын кооперациялык жигердүүлүгүнө маанилүү көңүл бурулууда, өндүрүштүк программаларды аткарууга кичи жана орто компанияларды тартуу маселеси аларга дээрлик “таңууланууда”. Ошону

менен бирге учурда орун алган практикада ири бизнес көбүнчө кичи ишкерикке карама-каршы коюлуп калган, мунун натыйжасында кичи жана орто бизнес “мамлекеттик экономикалык саясаттан” ажыратылып, кыркылып калган абалга дуушар болушту.

Кыргызстандын кичи жана орто бизнесинин өкүлдөрүнүн олуттуу көйгөйү болуп менчик укугун коргоо саналат. Мындан сырткары жогору технологиялуу товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү иштеп чыгууга гана эмес, аларды керектөөгө да дем берүүсү зарыл. Кыргызстанда кичи жана орто ишкердикке дем берүүнүн аз пайдаланылган ресурсу болуп түрдүү формадагы натыйжалуу эл аралык кызматташтык да саналат.

Көп өлкөлөрдө насыя же техникалык жардам алуу үчүн компания өзүнүн ишмердүүлүгүнүн уюштуруучулук, каржылык, техникалык, адистик аспектери боюнча объективдүү маалыматтарды берүүсү керек. Мындай маалыматтар көбүнчө ыйгарым укук берилген уюмдар же диагностикалык борборлор тарабынан даярдалат. Бул мамлекеттик булактардан же жеке инвесторлор тарабынан компанияларга каражаттарды салуунун тобокелчилигин бир далай төмөндөтүүгө өбөлгө түзөт. Ресурстардын чектүүлүгүндө жана насыялар кайтарылбай калган учурлардын көбөйүү шарттарында каржылык же техникалык жардамга, же түзүмүн кайра түзүүгө муктаж болушкан компанияларды диагноздоо институтун киргизүү максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Мунун негизи катары Япониянын же Германиянын диагноздоо тутумун алууга болот.

1.3. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү саясатынын чет өлкөлүк тажрыйбалары

Ишкердик ишмердүүлүккө дем берүү программалары Кыргызстанда гана эмес, өнүккөн экономикалуу мамлекеттерде да ишке ашырылат. Жекече алганда, АКШда түрдүү ишкердик демилгелерге жардам көрсөтүү “Коргонуу насыялары жана техникалык жардам” (Defense Loan & Technical Assistance – DELTA), “Энергия үнөмдөөнү насыялоо” (Energy & Conservation Loan),

“Чөйрөнүн булгануусун көзөмөлдөөнү насыялоо” (Pollution Control Loan) ж.д.у.с. түрдүү мамлекеттик программалардын алкагында жүргүзүлөт.

Улуу Британияда кичи жана орто бизнес кызматы тарабынан эң жакшы технологияларды издөөгө жана баалоого, алардын жаңы продукттарды жана кызматтарды жаратуудагы мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого гранттар берилет. Жергиликтүү деңгээлде өнүктүрүүнүн Лондон агенттиги тарабынан илимди жана инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн комплекстик түпкү максаттуу программалар ишке ашырылат.

Японияда өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү түпкү максаты, демек ишкердик ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн түпкү максатын иштеп чыгуучу болуп Япониянын Экономика, соода жана өнөр-жайы министрлиги эсептелет, ал эми ишмердүүлүктүн координатору болуп кичи жана орто бизнес агентствосу (Small and Medium Enterprise Agency – SMEA) саналат. Кубаттуу каржылык колдоо менен катар патенттөө, товардык белгилер жөнүндөгү укук-ченемдик актылар кайра каралып чыгылган. Өзгөчө көрүнүктүү жеке ишкерлер үчүн өз ичине экономикалык жана социалдык камсыздандырууну камтыган атайын колдоо инфраструктурасы иштейт. Ишкердик ишмердүүлүктү колдоо жана Япониянын аймактарын өнүктүрүү уюмунун түзүмүндө технологияларды өнүктүрүү жана кичи жана орто бизнести башкаруу боюнча 9 институт, 4 технопарктер жана бир катар бизнес-инкубаторлор аракеттенишет. Ишкердик ишмердүүлүккө дем берүү үчүн префектуралардын администрациялары жана жергиликтүү соода-өнөр жай палаталары менен биргеликте атайын венчурдук борборлор түзүлгөн.

Түштүк Кореянын ишкердикти мамлекеттик колдоо тутуму жардам берүүнүн 35 каржылык программаларын жана 8 техникалык программаларын өз ичине камтыйт. Кичи жана орто бизнестин Корпорациясы тарабынан жаңы жумуш орундарын түзүү үчүн 5 жылга чейинки мөөнөткө насыялар берилет, насыянын минималдуу өлчөмү 0,42 млн. АКШ долларын түзөт. Кичи венчурдук компанияларды каржылык колдоо үчүн жалпы капиталы 250 млн. АКШ долларын түзгөн венчурдук фонд түзүлгөн.

Эми Кытайды карап көрсөк. Бул өлкөдө 1982-жылда эле кичи жана орто бизнести колдоо программасы кабыл алынган. Бул программанын алкагындагы негизги элемент болуп бизнес-инкубаторлорду түзүү саналган. Бул 2004-жылга карата эле 500 бизнес-инкубаторлорду түзүүгө жана аларды чындап ишке салууга мүмкүндүк берди, буларда өлкөнүн кичи ишкердигиндеги бардык жумушчулардын 25% ы эмгектенишкен. Бул бизнес-инкубаторлордун ичинен 200 дөн ашууну экономиканын өнүгүүсү үчүн көбүрөөк маанилүү болгон илимий-техникалык компаниялар үчүн уюштурулган. Кытай Республикасындагы (Тайвань) ишкердик сектордун калыптануусунун өзгөчөлүгү болуп башынан эле сырткы рынокко багыт алгандыгы саналат. Азыркы учурда улуттук экономиканын жана ишкердик секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн Өнөр жай технологиялары департаменти тарабынан өнүгүүнүн программаларынын комплекси иштелип чыгылган.

Өз кезегинде Индиянын кичи жана орто бизнестин Улуттук корпорациясы Индиянын микро, кичи жана орто бизнес Министрлигине техникалык сервис-борборлордун (NSIC Technical Service Centre – NTSC) тутуму аркылуу технологиялык жардам көрсөтөт. Маалыматтык чөйрөдөгү иштелмелерге колдоо көрсөтүү жана экспорттук потенциалын күчөтүү үчүн Индиянын Өкмөтү “Индиянын программалык камсыздоонун технологиялык парктары” деп аталган көз карандысыз ассоциациясын түзгөн. Анын негизги милдети – 100% дык иштелип чыгылган программалык продукттарды экспорттоочу компанияларды түзүү болуп саналат. Ассоциациянын курамына тогуз программалык камсыздоонун технологиялык парктары кирет (Software Technology Park NSIC же NSIC – STP). Ошол эле учурда жаңы иштелмелерди өндүрүшкө же чет элдик өнөктөштөргө берүүдө автордук укуктарды даярдоо процедурасы аябай жөнөкөйлөтүлгөн.

Атаандаштыкка жөндөмдүү болгон ишкердик ишмердүүлүккө дем берүүнүн өзгөчө келечектүү багыттарынын бири болуп даректүү салыктык жеңилдиктер тутумун пайдалануу саналат: узак мөөнөттүү өндүрүш циклына

ээ болгон продукциялар үчүн аванстык төлөмдөрдү Кошумча наркка болгон салыктан бошотуу; инвестициялык долбоордун өзүн-өзү актоо мөөнөтүнүн ичинде пайдага болгон салыкты азайтуу; импорттук жабдууларга, материалдарга, комплекттөөчү тетиктерге болгон бажы пошлиналарынын жана КНСтин деңгээлин төмөндөтүү жана барган сары бул салыктардан бошотуу; илимий изилдөөчүлүк жана тажрыйбалык-конструктордук иштерге болгон чыгымдардын суммасына салык базасын азайтуу; өнөр-жайлык жабдууну пайдаланууга дем берүү үчүн мүлккө болгон салыктын көрсөткүчүн (ставкасын) төмөндөтүү ж.у.с.

Мисалы, Индияда илимий-техникалык парктарга жана алардын карамагындагы компанияларга жеке киреше салыгынан 10 жылга чейинки мөөнөткө каникул берилет. Венгрияда ишкерлер максаттуу бюджеттик субсидиялардан жана салыктык жеңилдиктерден үмүт кыла алышат. Салыктык жеңилдиктердин 4 тобу бөлүнүп каралат: инвестицияларга дем берүүгө көздөлгөн жалпы салыктык жеңилдиктер; НИОКР га дем берүүгө көздөлгөн салыктык жеңилдиктер; атайын кичи жана орто бизнестин өкүлдөрүнө багытталган салыктык жеңилдиктер; аймактык салыктык жеңилдиктер. Польшада да ушуга окшош салыктык механизмдер иштейт.

Кытайда Борбордук өкмөт тарабынан берилүүчү жеңилдик шарттардан сырткары жергиликтүү администрациялар да инвесторлорду кызыктыруу жана тартуу үчүн кошумча жоболорду иштеп чыгышат (мисалы, Харбин шаарындагы жогорку технологияларды өздөштүрүү зонасында).

Японияда ишкердикти колдоонун венчурдук борборлору темалардын кеңири спектри боюнча лекцияларды уюштуруп, өткөрүшөт жана бизнес-инкубаторлорго жана технопарктерге бизнести пландаштыруу, сатуу тармагын кеңейтүү, автордук укуктарды коргоо боюнча консультанттарды беришет. Соода-өнөр жай коомчулуктарынын Федерациясынын жана Япониянын соода-өнөр жай палатасынын демилгеси боюнча төмөнкү иш-чаралар ишке ашырылды: “Венчурдук бизнестин улуттук башталгыч форуму” түзүлдү, үзгүлтүксүз иштеген көргөзмө жана ярмаркалар өткөрүлүп

турат, аларда рыноктук жагымдуулукка, сүйкүмдүүлүккө ээ болушкан жаңы иштелмелер көрсөтүлөт, ал эми кичи жана орто компаниялар мүмкүн болгон инвесторлорду жана керектөөчүлөрдү табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

АКШ да инновацияларды өнүктүрүүнү ыкчам маалыматтык, кеңеш берүүчүлүк жана усулдук колдоо үчүн көптөгөн электрондук тармактар жана программалар аракеттенет. Алардын катарында: Ыктыярдуу инвесторлорду издөөнүн электрондук тармагы, “кичи жана орто бизнести инвестициялык изилдөөлөр” порталы, Ишмердик кеңеш берүүлөрдүн федералдык сайты, “Мамлекеттик буюрмалардын рыногу жана аны маалыматтык-издөөчүлүк тейлөө тутуму” программасы, “Ишмердик маалыматтык борборлор” программасы, “Мурдагы топ-менеджерлердин арасынан чыккан кеңеш берүүчүлөрдүн корпусу” программасы ж.б. бар.

Канадада 1997-жылдан бери Инновациялардын Канада фонду иштеп келет. Ал салттык түрдөгү каржылык колдоодон сырткары кичи компанияларды маалыматтык тейлөөнү камсыз кылат. “Канаданын өнөр жайы” маалыматтык порталы мүмкүнчүлүктөрдүн кеңири спектрин бере алат. Анда кичи жана орто компанияларды колдоонун федералдык жана жергиликтүү программалары жөнүндөгү бардык маалыматтар топтолгон. “Technology Roadmaps” адистештирилген ресурсу канадалык ишкерлерге жаңы технологияларды издөөдө кол кабыш кылат.

БУУнун өнүктүрүү программасынын колдоосу астында Болгариянын Эмгек жана социалдык саясат Министрлиги тарабынан “Бизнес колдоо аркылуу жумуш орунга жетүү” долбоору демилгеленген. Анын жардамында 37 консалтингдик жана 24 маалыматтык борборлордон куралган тармак түзүлгөн. Түштүк Кореяда 2008-жылдан бери кичи жана орто ишкердикти колдоо маселелери менен Билим берүү, илим жана технологиялар Министрлиги, Билимдердин экономикасы министрлиги алектенишет. Алар кичи жана орто компанияларга өнүгүүнүн артыкчылыктуу багыттары боюнча туруктуу кеңеш берүүлөрдү уюштурушат.

Индияда улуттук деңгээлде кичи жана орто ишкердик үчүн Маалыматтык ресурстардын тармагы түзүлгөн. Ал кичи жана орто компаниялар үчүн Улуттар аралык маалыматтык кызматтын (INSME) бөлүгү болуп саналат. Эң чоң атактуулукка төмөнкү маалыматтык кызматтар жетишишкен: көргөзмөлөрдүн виртуалдуу каталогдору, экспортерлор жана импортерлор боюнча маалымдамалар, индиялык жана чет өлкөлүк технологиялар жөнүндөгү, биргелешкен компанияларды түзүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү маалыматтар.

Россиянын экономикасынын гүлдөп өсүүсүнүн туу чокусунун мезгилинде өндүрүштүк жана “бөлүштүрүүчү” ишканалардын саны 85 ке 15% катышында болгон. Азыр бул катыш таптакыр тескерисинче. Россиядагы ишкердикти өнүктүрүү чөйрөсү азырынча анча чоң эмес. Эксперттик баага караганда, ишкерлер тарабынан өлкөнүн улуттук дүң продуктунун 10%ы жаратылат. Экономиканын кулоосу, мамлекеттик чарбада болуп жаткан өндүрүштүн төмөндөөсү эл чарбасынын дээрлик бардык областтарына таасирин тийгизди. Биздин өлкөнүн экономикасында рыноктук мамилелерге өтүүдө кичи ишкердиктин салттуу функцияларына өткөөл мезгилдин көйгөйлөрү жана талаптары менен аныкталган жаңы функциялар кошулууда.

Ири өндүрүштөрдү курууга жана артыкчылыктуу түрдө аларды өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик экономикалык саясаты өлкөнүн экономикасындагы кичи ишканалардын маанисин көптөгөн он жылдыктардан бери бааланбай келүүсүнө алып келди. Кичи ишканалардын мындай бааланбай калуусунун теориялык негизи болуп анча чоң эмес өндүрүштөрдүн экономикалык натыйжалуулугу төмөн болоору тууралуу тамырлап калган көз караш саналды, бул нерсе өндүрүш күчтөрү менен өндүрүштүк мамилелерди өнүктүрүүдөгү генералдык багыт болуп өндүрүштү топтоштурууну жана борборлоштурууну улам жогорулатуу санала тургандыгы жөнүндөгү саясий экономиканын постулатынан келип чыккан.

Европа биримдигинде мамлекеттик колдоо алуусу мүмкүн болгон кичи жана орто ишканалар үчүн төмөнкүдөй стандарттык критерийлер орнотулган:

- уставдык капиталы 27 млн. еврого чейинки, жумушчуларынын саны 250 адамга чейинки жана жылдык айлампасы 4 млн. еврого чейинки ишканалар – орто ишканалар;
- уставдык капиталы 5 млн. евродон 7 млн. еврого чейинки, жумушчуларынын саны 50 адамга чейинки жана жылдык айлампасы 1 млн. еврого чейинки ишканалар – кичи ишканалар;
- жумушчуларынын саны 10 адамга чейинкилер – майда ишканалар.

ЕБ да жумушчуларынын саны 10 адамга чейинки ишканалар жумушка жарамдуу калктын 37% на чейинкисин жумуш менен камсыз кылат. Алардын көп бөлүгү (жалпы санынын 50%га чейинкиси) жумушчулары жок, аларда жалгыз ишкер – ээси жана үй-бүлөсүнүн кээ бир мүчөлөрү иштешет. Бул ишканалардын ишмердүүлүк чөйрөсү – курулуш, соода, мейманканалык ж.б. бизнес тейлөөлөр. Соодада жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө мындай ишканаларда эмгектенгендердин 70% дан ашуусу иштешет. Бүтүндөй алганда алар ЕБ мамлекеттеринин жыйынды айлампасынын төрттөн бир бөлүгүн камсыз кылышат.

Жумушчуларынын саны 50 адамга чейинки ишканалар баары биригип 19 млн го жакын жумуш ордун (иштегендердин жалпы санынын 11%ы) түзүшөт. Мындай класстагы ишканалардын бирөөсүндө орточо өлчөмдө 20 адам эмгектенет. Кичи ишканаларда иштегендердин жарымынан көбү (55%ы) дагы деле соода менен кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө. Калган 45%ы курулушта жана өнөр жайынын башка тармактарында эмгектенишет. Бул топтогу ишканалар биримдиктин жалпы айлампасынын 25%га жакынын камсыз кылышат. Кичи ишканалардын жалпы саны болжолдуу 1 млн.го жакын.

25 адамдан 249 адамга чейин жумушчулары бар орто ишканалар Батыш Европанын чарба жүргүзүүчү субъекттеринин жалпы санынын 1% га жакынын түзөт жана жалпы айлампанын бештен бир бөлүгүн беришет.

Ошого карабастан дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндөгү кичи ишканалардын жалпы саны дал ушул мамлекеттик башкаруу чеберчилигин натыйжасында өсүп же өзгөрүүсүз калууда. Жалпы биримдик боюнча алганда алардагы жумушчулардын орточо саны 7-8 адам боюнча калууда. Грецияда, Финляндияда, Швецияда, Италияда, Португалияда жана Испанияда ЕБ деги орточо көрсөткүчкө салыштырмалуу өлчөмдөрү боюнча бир далай кичи не (6 жумушчу). Башка өлкөлөрдө ишканалар орточо алганда ирирээк, алардагы адамдардын саны 7 ден (Бельгия жана Франция) 15 адамга (Австрия) чейин. Ошону менен бирге каалагандай эле өлкөдөгү кичи ишкердик сектору өзүнүн санынын көптүгүнө карабастан, өтө динамикалуу жана массалык кубатсыздануунун натыйжасында дайыма жаңыланып турууга дуушар болушат. Алсак, жаңыдан түзүлгөн кичи ишканалардан бир жылдан соң жарымы, 3 жылдан соң үчтөн экиси жоюлат.

ЕБ өлкөлөрүндө кичи жана орто ишканаларга карата болгон саясатты ишке ашыруу бир нече министрликтердин же министрликтер ичиндеги атайын тармактар арасында бөлүштүрүлгөн. Адатта бул иш экономика, өнөр жай, соода жана жумуш менен камсыз кылуу министрликтерине тиешелүү. Алсак, Германия менен Нидерландыда кичи жана орто бизнес бөлүмдөрү Экономика министрлигинин түзүмүнө тиешелүү, Францияда тиешелүү бөлүм Өнөр жай министрлигинде түзүлгөн, Улуу Британияда атайын кичи ишкердик Министрлиги бар.

Айрым спецификалары бар экендигине карабай ЕБ өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө колдоо көрсөтүүнүн окшош институттары бар:

- негизинен тренинг жана билим берүү, технологиялык кеңеш берүү, экспортту колдоо, сертификация, ишканалар арасындагы кооперацияны орнотуу чөйрөсүндө аракеттенген соода палатасы;

- кичи жана орто ишкердикке капиталга жана каржылоого жеткиликтүүлүктү камсыз кылуучу каржылык мекемелер (банктар, венчурдук капитал коомдору, курулуш коомдору);
- жекече кеңеш берүүчүлүк жана юридикалык фирмалар, алар менеджментке жана администрациялоого, технологиялык, маркетингдик кеңеш беришет.

Евробиримдик өлкөлөрүнүн кичи ишкердикке карата болгон саясатынын мүнөздүү белгиси болуп аймактардын ролунун өсүүсү саналат. Бул жерде мамлекеттердин эки тобун бөлүп кароого болот:

- саясатты калыптандыруу негизинен өкмөттүн деңгээлинде жүргүзүлгөн Дания, Греция, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Португалия жана Улуу Британия мамлекеттери. Бул мамлекеттерде өкмөт гана кичи бизнестин стратегиясы жана аны колдоо чаралары чөйрөсүндө мыйзамдуу бийликке ээ;
- аймактары кичи жана орто ишкердикке карата көз карандысыз саясатты калыптандырууда бийликтик ыйгарым укуктарга ээ болушкан өлкөлөр. Мындай көрүнүш Бельгияда, Францияда, Германияда, Италияда жана Испанияда орун алган. Аларда борбордук да, аймактык да бийликтер ишкерлердин ишмердүүлүгүнүн укуктук шарттарын иштеп чыга алышат. Албетте, салык саясаты, жумушсуздукту тескөө, курчап турган чөйрөнү коргоо сыяктуу маселелер борбордук өкмөттүн гана ыйгарым укугунун чөйрөсүндө калат.

Бирок, тетиктериндеги айырмачылыктарга карабай, ЕБ өлкөлөрүндө кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн жалпы ыктоолору иштелип чыгылган:

- салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутумдары, статистикалык жана салыктык отчеттулукту кыскартуу, лицензияларды алуу тартибин жөнөкөйлөтүү ж.б. Өлкөлөрдүн көпчүлүгү бул чөйрөдөгү абалды талдоо жана административдик жүктү азайтуу боюнча комитеттерди түзүшкөн.

Мунун натыйжасында, мисалы, Францияда каржылык декларациялар жөнөкөйлөтүлүп, алардын саны кыскартылган. Грецияда инвестицияларды жүргүзүү боюнча лицензиялардын саны кыскарып, аларды берүү мурдагы 14 мекеменин ордуна бир мекемеге топтоштурулган. Италияда ишмердүүлүктүн лицензиялануучу түрлөрү 88 ден 8 ге кыскартылган. Улуу Британияда кичи ишканаларды жыл сайын текшерүү талабы жокко чыгарылган.

- негизинен мамлекеттик колдоонун жабдууларды жаңылоо үчүн же өндүрүштү андагы жумушчулардын санын көбөйтүү менен кеңейтүүгө карыз берүүгө кепилдик берүү сыяктуу чаралары колдонулат;

- кичи жана орто бизнести колдоонун атайын резервдерин калыптандыруу, ошондой эле салыктык жеңилдиктерди жана дотацияларды колдонуу. Улуу Британия, Нидерланды сыяктуу өлкөлөр көңүлдү негизинен карызды кепилдөөгө бөлүшөт. Германияда “Европаны кайра жаратуу” аймактык программасына ылайык атайын бюджеттик фонд түзүлгөн, анын каражаттары жекече адистештирилген банктарга чегерилип, андан ары майда фирмаларды жеңилдетилген пайыздык чендер менен узак мөөнөттүү насыялоого жумшалат.

Кичи ишканалардын кызматкерлеринин жана менеджерлеринин квалификациясын жогорулатуу максатында тренингдерди субсидиялоо практикасы (Германия, Ирландия) же кызматкерлерди окутуу программаларын ишке ашырууда жеңилдиктерди берүү (Бельгия, Франция), ошондой эле калктын жашы улгайган бөлүгүнө тренингдердин жана окутуунун атайын акысыз курстарын ачуу колдонулат.

Батыш мамлекеттери тарабынан өздөрүндөгү кичи жана орто ишкердикке жигердүү колдоо көрсөтүү алардын кайрымдуулук ойлору менен эмес, атаандаштык чөйрөсүн камсыз кылуучу жана жумушсуздуктун кыскаруусуна жардам берип жатышкан дал ушул кичи чарбалык түзүмдөр дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн экономикалык өнүгүүсүнүн локомотиви катары бааланып жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Биринчи бап боюнча тыянактар:

1. Ишкердиктин энциклопедиясынын сөздүгүнө ылайык, ишкердик (фр. Enterprise) – жарандардын пайда жана өздүк киреше табууга багытталган, өзүнүн атынан, өзүнүн мүлктүк жоопкерчили астында же юридикалык жактын атынан жана юридикалык жоопкерчилик астында жүргүзүлгөн демилгелүү өз алдынча ишмердүүлүгү. Ишкер (фр. entrepreneur) чарбалык ишмердүүлүктүн мыйзам тарабынан тыюу салынбаган коммерциялык ортомчулук, соода-сатып алуучулук, кеңеш берүүчүлүк ж.б. сыяктуу ишмердүүлүктүн, ошондой эле баалуу кагаздар менен болгон амалдардын каалагандай түрүн жүргүзүү укугуна ээ болгон жак. Ишкер пайда табуу максатындагы өзүнүн ишмердүүлүгүндө өздүк пайданын коомдук пайда менен зарыл болгон комбинациясын жана зарыл болгон айкалышын камсыз кылуусу керек.

2. Ишкердиктин субъекттери болуп айрым жеке тараптар да, өнөктөштөрдүн бирикмелери да болуусу мүмкүн. Жеке тараптар ишкердиктин субъекти катары адатта жеке (кичи) же үй-бүлөлүк ишканалары уюштуруу жолу менен катышат. Мындай ишкерлер өзүнүн эмгегинин сарптоолору менен чектелүүсү же жалданма эмгекти пайдалануусу мүмкүн.

Ишкердиктин субъекти өнөктөштөрдүн бирикмелери, түрдүү чарбалык ассоциациялар, жоопкерчилиги чектелген коомдор, ачык жана жабык типтеги акционердик коомдор, түрдүү шериктештиктер ж.б. катары катышышат.

3. Биздин оюбузча, ишкердиктин негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү айтуу керек:

- чарба жүргүзүүчү субъекттердин өз алдынчалуулугу. Каалаган ишкер укуктук ченемдердин алкагында тигил же бул маселе боюнча чечим кабыл алууда эркин;

- экономикалык кызыкчылык. Ишкердин негизги максаты – мүмкүн болгон максималдуу пайда алуу. Ошол эле учурда өзүнүн жогору киреше

алууга болгон өздүк кызыкчылыктарын көздөө менен ишкер коомдук кызыкчылыктарга жетишүүгө да жардам берет.

- чарбалык тобокел жана жоопкерчилик. Эсептөөлөр кандай гана такталып чыгарылбасын, баары бир аныксыздык, тобокелдер калат.

Ишкердик – экономикалык жигердүүлүктүн өзгөчө түрү, анын баштапкы этабы, эреже катары, кийинчерээк материалдык формага ээ болуучу идея – ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүк.

Бап 2. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү жана анын учурдагы абалы, келечеги

2.1. Аймактардагы кичи жана орто ишкердиктин учурдагы абалы жана анын өнүгүү келечеги

Калктын бакубат жашоо турмуш деңгээлине жана туруктуу экономикалык өнүгүүгө жетүүсүнүн негизги стратегиялык факторлорунун бири болуп учурдун талабына жооп берген цивилизацияланган ишкердикти түзүү саналат. Кыргызстанда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү учурдун кечиктирилгис талабы болуп эсептелинет. Анткени кыргыз экономикасынын келечеги кичи жана орто ишкердиктин өнүгүү деңгээлине байланышкан.

кичи жана орто ишкердиктин чөйрөсүн кеңейтүү рынокто товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдү толтурууга, атаандаштык чөйрөнү жана кошумча жумуш орундарын түзүүгө түрткү берет, ошону менен бирге коомдук чыңалууну жумшартат, илимий-техникалык прогрессти ылдамдатат, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн көбөйтөт, жаңы орто классты пайда кылат да жыйынтыгында коомдо саясий жана экономикалык туруктуулук өкүм сүрөт. Кичи жана орто ишкердик рыноктун негизги сектору катарында учурда өнүгүү, структуралык өзгөрүүлөр жана өзүн-өзү каржылоо үчүн аябагандай потенциалга ээ.

Улуттук статистика комитетинин маалыматына таянсак, 2018-жылы Кыргыз Республикасынын аймактарында 14,7 миң ишкана, анын ичинде 13,9 миң - кичи ишкана жана 0,8 миң орто ишкана иш жүргүзүшкөн. Иш жүргүзгөн ишканалардын 26 пайыздан көбү ишмердигин дүң жана чекене соодада, автоунааларды оңдоодо, 14,7 пайызы өнөр жайда, 11,8 пайызы кесиптик, илимий жана техникалык ишмердикте жүзөгө ашырышкан [67]. Ал эми катталган жеке ишкерлердин саны 389,8 миң адамды түзгөн.

2.1.1-таблица. Кичи жана орто ишканалардын саны

Көрсөткүчтөр	2014	2015	2016	2017	2018	2018-ж. /2014-ж. карата, %
КР боюнча , субъектердин саны, бардыгы, (бирдик), анын ичинен:	725214	748511	781555	808437	833161	114,9
кичи ишканалар	11749	12712	13232	13592	13858	118,0
орто ишканалар	800	793	795	776	795	99,4
жеке ишкерлер дыйкан (фермердик)	329737	350688	366734	379150	389778	118,2
чарбалар	382883	384318	400794	414919	428730	112,0
Жалал-Абад облусу боюнча субъектердин саны, бардыгы, (бирдик), анын ичинен:	138158	140828	143968	147064	151287	109,5
кичи ишканалар	456	461	493	492	505	110,7
орто ишканалар	48	46	48	42	44	91,7
жеке ишкерлер дыйкан (фермердик)	42937	46022	48528	50517	51987	121,1
чарбалар	94717	94299	94899	96013	98751	104,3
Облустун субъектилеринин республикадагы үлүшү, %	19,1	18,8	18,4	19,0	18,2	95,3
кичи ишканалар	3,9	3,6	3,7	3,6	3,6	92,3
орто ишканалар	6,0	5,8	6,0	5,4	5,5	91,7
жеке ишкерлер дыйкан (фермердик)	13,0	13,1	13,2	13,3	13,3	102,3
чарбалар	24,7	24,5	23,7	23,1	23,0	93,1

*КРдин улуттук статистика комитетинин КРдеги кичи жана орто ишкердик 2014-2018-жылдардын материалдарынын негизинде түзүлдү

2.1.1-таблицанын маалыматтарына ылайык, ишканалардын санынын туруктуу өсүүсү байкалат. Алсак, 2014-2018-жылдар аралыгында кичи жана

орто ишканалардын саны республика боюнча 114,9%ды, ал эми Жалал-Абад областы боюнча 109,5% ды түздү. 2018-жылдагы Жалал-Абад областындагы ишканалардын республикадагы үлүшү 18,2%га барабар, анын ичинен кичи ишканалардыкы 3,6% ды, орто ишканалардыкы 5,5%ды, ал эми жеке ишкерлер менен дыйкан чарбалардыкы тиешелүү түрдө 13,3% ды жана 23,0% ды түзүштү. Ошол эле учурда таблицадагы маалыматтар Жалал-Абад областындагы орто ишканалардын санынын төмөндөгөндүгүн көрсөтүп турат. Алсак 2018-жылдагы орто ишканалардын саны 2014-жылдагы санынын 91,7%ын түздү.

Мунун себептеринин бири катары орто ишканалардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу аз экендигин көрсөтүүгө болот. 1.3-параграфта берилген маалыматтар боюнча бул көрүнүш дүйнөлүк тенденцияга ылайык келгендиги байкалат.

2.1.2-таблица. Кичи жана орто ишканаларда эмгектенген жумушчулардын саны (миң адам)

Көрсөткүчтөр	2014	2015	2016	2017	2018	2018-ж. /2014-ж. карата, %
КР боюнча бардыгы,	417,7	430,2	455,0	466,6	479,2	114,7
анын ичинен:						
кичи ишканалар	51,0	52,0	52,2	52,2	53,2	104,3
орто ишканалар	37,0	36,5	36,1	35,2	36,2	97,8
жеке ишкерлер	329,7	350,7	366,7	379,2	389,8	118,2
Жалал-Абад облусу						
боюнча бардыгы,	49,4	52,6	54,9	56,5	58,0	117,4
анын ичинен:						
кичи ишканалар	3,3	3,3	3,5	3,6	3,5	106,1
орто ишканалар	3,2	3,3	2,9	2,4	2,5	78,1
жеке ишкерлер	42,9	46,0	48,5	50,5	52,0	121,2
Облустун						

республикадагы үлүшү, %	11,8	12,2	12,1	12,1	12,1	102,5
кичи ишканалар	6,5	6,3	6,7	6,9	6,6	101,5
орто ишканалар	8,6	9,0	8,0	6,8	6,9	80,2
жеке ишкерлер	13,0	13,1	13,2	13,3	13,3	102,3

*КРдин улуттук статистика комитетинин КРдеги кичи жана орто ишкердик 2013-2017-жылдардын материалдарынын негизинде түзүлдү

2.1.2-таблицадагы маалыматтар боюнча төмөнкүлөрдү айтууга болот. Кичи жана орто ишканаларда эмгектенишкен жумушчулардын жалпы санындагы өсүү республика боюнча 114,7%ды, ал эми Жалал-Абад областында 117,4%ды түзгөн. Ошол эле учурда орто ишканалардын жумушчуларынын санынын азайгандыгы, ал эми жеке ишкерлердин санынын көбөйгөндүгү байкалат. Бул дагы эле биз жогоруда белгилеп кеткен тенденциянын орун алып жаткандыгын айгинелейт.

Статистикалык маалыматтарга ылайык, 2018 – жылы кичи жана орто ишкерлер тарабынан өндүрүлгөн кошумча нарктын көлөмү 204796,3 млн. сомго жеткен, же болбосо анын үлүшү ИДПга карата 39,3 пайызды түзгөн. Ошондой эле аларда иштегендердин саны 89, 4 миң адамды же экономикада иштегендердин жалпы санынын 3,8 пайызын түзгөн.

2018 – жылдагы кичи жана орто ишкерлик субъектилеринин өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү 50630, 5 млн. сомго жеткен, же болбосо өндүрүлгөн өнөр жай продукциялардын үлүшү өнөр жай продукцияларынын жалпы көлөмүнүн 21,4 пайызын түзгөн (2.1.3-таблица) [67].

Нарын областынын кичи жана орто ишканаларынын аймактардын өнөр жай продукциясынын жалпы көлөмүндөгү үлүшү 68,7 пайызды, Ош областыныкы – 67,8, Талас – 65,0, Ош ш. – 52,3, Бишкек ш. – 47,6, Баткен облусу – 35,4, Жалал-Абад – 18,1, Чүй – 14,9, Ысык-Көл облусу – 4,5 пайызды түздү.

2.1.3-таблица. Өнөр жай продукцияларынын (иштердин, кызмат көрсөтүүлөрдүн) көлөмү (млн. сом)

Көрсөткүчтөр	2014	2015	2016	2017	2018	2018-ж. /2014-ж. карата, %
КР боюнча , бардыгы:	41 062,5	39894,8	39392,3	41449,5	50630,5	123,3
анын ичинен:						
кичи ишканалар	12 677,4	15815,4	15306,3	16153,7	20137,4	158,8
орто ишканалар	14 081,7	14323,3	13288,4	14227,9	15598,6	110,7
жеке ишкерлер	14 303,4	9756,1	10797,6	11067,9	14894,5	104,1
Жалал-Абад облусу боюнча , бардыгы:	3186,8	3670,6	3800,8	3723,8	4523,1	141,9
анын ичинен:						
кичи ишканалар	980,1	1391,5	1700,8	2235,4	2939,5	3 эсе
орто ишканалар	785,4	1783,5	1487,7	750,9	656,8	83,6
жеке ишкерлер	421,3	495,6	612,3	737,5	926,8	2,2 эсе
Облустун республика- дагы үлүшү, %	7,8	9,2	9,6	9,0	8,8	112,8
кичи ишканалар	7,7	8,8	11,1	13,8	14,6	189,6
орто ишканалар	5,6	12,5	11,2	5,3	4,2	75,0
жеке ишкерлер	2,9	5,1	5,7	6,7	6,2	2,1 эсе

*Автор тарабынан КРдин улуттук статистика комитетинин КРдеги кичи жана орто ишкердик 2014-2018-жылдардын материалдарынын негизинде түзүлдү

2.2.3-таблицанын маалыматтары өнөр жай продукцияларынын көлөмүнүн жалпы өсүүсүн көрсөтөт. Алсак республика боюнча бул көрсөткүч 2014-жылга салыштырмалуу 2018-жылда 123,3%га, ал эми Жалал-Абад областы боюнча 141,9%ды түзгөн. Ошол эле учурда орто ишканалардын продукцияларынын көлөмү азайгандыгы, ал эми кичи ишканалардын жана жеке ишканаларда продукцияны чыгаруу көбөйгөндүгү көрүнүп турат. Атап айтканда Жалал-Абад областында эле кичи ишканалардын өнөр жай продукциясынын көлөмү 3 эсеге, ал эми жеке

ишкерлердики 2,2 эсеге көбөйгөн, бирок орто ишканалардыкы, тескерисинче, 2014-жылга салыштырмалуу 83,6% ды түзүп, азайган.

Демек, аймактык саясатта өнөр жай продукцияларын өндүрүүчү жана кайра иштетүүчү кичи ишканаларга колдоо көрсөтүү иш чараларын күчөтүү зарыл.

Айыл чарбасында (дыйкан – фермердик чарбаларды кошкондо) ишкердигин жүргүзгөн кичи жана орто ишкердиктин субъекилери тарабынан 2018-жылы 128773,9 млн. сом продукция өндүрүлгөн, бул 2017-жылга салыштырмалуу 6,3 пайызга көп (2.1.4-таблица) [67].

Кичи жана орто ишкердик тарабынан өндүрүлгөн продукциялардын дүң чыгарылышынын түзүмүндөгү 97,7 пайыз дыйкан – фермердик чарбалары өндүргөн продукцияларга туура келет.

2.1.4-таблица. Айыл чарба продукцияларынын көлөмү (млн. сом)

Көрсөткүчтөр	2014	2015	2016	2017	2018	2018-ж. /2014-ж. карата, %
КР боюнча , бардыгы:	107439,0	120588,7	122063,5	121191,5	128773,9	119,9
анын ичинен:						
кичи ишканалар	1301,3	1322,2	1259,1	1351,5	1319,5	101,4
орто ишканалар	1501,8	1590,7	1836,1	1687,0	1639,7	109,2
дыйкан (фермер) чарбалар	104635,9	117675,8	118968,3	118153,0	125814,7	120,2
Жалал-Абад облусу						
боюнча , бардыгы:	23538,6	28477,9	29184,3	27592,4	28950,5	123,0
анын ичинен:						
кичи ишканалар	52,0	46,8	110,7	128,3	164,2	3,2 эсе
орто ишканалар	226,5	304,4	262,3	190,6	328,3	144,9
дыйкан (фермер) чарбалар	23260,1	28126,7	28811,3	27273,5	28458,0	122,3
Облустун республика- дагы үлүшү, %	21,9	23,6	23,9	22,8	22,5	102,7
кичи ишканалар	4,0	3,5	8,8	9,5	12,4	3,1 эсе

орто ишканалар	15,1	19,1	14,3	11,3	20,0	132,5
дыйкан (фермер) чарбалар	22,2	23,9	24,2	23,1	22,6	101,8

*Автор тарабынан КРдин улуттук статистика комитетинин КРдеги кичи жана орто ишкердик 2014-2018-жылдардын материалдарынын негизинде түзүлдү

Таблицадагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, айыл чарба продукциясын өндүрүүдө өнөр жайдагыдай эле жалпы өсүү тенденциясы байкалууда. Бирок мындагы орто ишканалардын ишмердүүлүгү төмөндөгөн эмес. Алсак, Жалал-Абад областында кичи ишканалар тарабынан өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын көлөмү 3,2 эсеге, ал эми орто ишканалар жана жеке ишкерлер тарабынан өндүрүлгөн продукциянын көлөмү тиешелүү түрдө 144,9% га жана 122,3% га өскөн.

Мунун баары ишмердүүлүктүн натыйжалуулугунун жогорулап жаткандыгын күбөлөндүрөт. Ошол эле учурда айыл чарба ишмердүүлүгүн жүргүзүшкөн майда субъекттердин саны өтө көп. Биздин оюбузча, айыл чарба продукциясын өндүрүүчү жана кайра иштетүүчү орто жана ири ишканаларды жогорудагы субъекттерди бириктирүү жолу менен түзүү аркылуу алардын натыйжалуулугун мындан да жогорулатууга болот.

Биздин изилдөөлөрүбүз жогорудагы маалыматтардан сырткары төмөнкү нерселерди аныктоого мүмкүнчүлүк берди. 2018 – жылы кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү 192,7 АКШ долларын түзүп, 2017-жылга жана 2014-жылга салыштырганда 1,6 эсеге төмөндөдү. 2017-жылга салыштырганда келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү кичи ишканаларда 2,1 эсеге азайган (бул олуттуу көрсөткүч), ал эми орто ишканаларда алардын көлөмү тескерисинче 1,5 эсеге көбөйгөн.

Тике инвестициялардын чет өлкөдөн келгендери негизинен Бишкек шаарынын, Жалал-Абад жана Чүй облустарынын (84 пайызынан ашыгы) кичи жана орто ишканаларына тартылган.

2018-жылы кичи жана орто ишканалар тарабынан негизги капиталга инвестиция 50403,7 млн. сомго өздөштүрүлгөн, бул 2017-жылга караганда 14, 1 эсеге аз, ал эми 2014-жылга салыштырганда 2,5 эсеге көп.

Кичи жана орто ишканалар үчүн инвестиция салымдарынын эн артыкчылыктуу түрлөрү турак жай курулушу, транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо, кайра иштетүү өндүрүшү, ошондой эле кыймылсыз мүлк операциялары болуп саналды.

Кичи жана орто ишкердиктин субъектилери тарабынан аткарылган подряддык курулуш иштердин көлөмү 2018-жылы 66141,0 млн. сомду түзгөн, бул 2017-жылга караганда 0,9 эсеге жана 2014-жылга салыштырганда 1,9 эсеге көп. Ошондой эле 2017-жылга салыштырганда орто ишканаларда жана жеке ишкердикте подряддык курулуш иштердин көлөмүнүн өсүүсү, ал эми кичи ишканаларда төмөндөшү байкалган.

Жалал-Абад, Ысык-Көл облустарын жана Бишкек шаарын кошпогондо, бардык аймактарда подряддык курулуш иштердин бардык көлөмү кичи жана орто ишкерлик субъектилери тарабынан аткарылган.

Кичи жана орто ишкердик субъекилеринин дүң жана чекене соода, автоунааларды оңдоонун көлөмү 2018-жылы 424308,8 млн. сомду түзгөн, бул 2017-жылга караганда 5,8 пайызга көп. Кичи жана орто ишкерликтин соода жүгүртүүсүнүн үлүшү республика боюнча анын жалпы көлөмүндө 82,6 пайызды түзгөн, анын ичинен негизги үлүш, же болбосо 48,6 пайызы жеке ишкерлерге туура келген. Кичи ишканалардын үлүшү республика боюнча соода жүгүртүүнүн жалпы көлөмүнүн 23,3 пайызын, орто ишканалар - 10,7 пайызын түзгөн.

2018-жылы мейманканалар жана ресторандар көрсөткөн кызматтардын көлөмү 21779,2 млн. сомду түзгөн. Жеке ишкерлер көрсөткөн кызматтардын үлүшү алардын жалпы көлөмүнүн 91,6 пайызын, кичи ишканалар – 2,6 пайызын, орто ишканалар – 2,4 пайызын түзгөн.

2018-жылы кичи жана орто ишкердиктин субъектилери тарабынан ташылган жүктөрдүн көлөмү 29,6 млн. Тоннага жетип, мурунку жылга

салыштырмалуу 1,4 пайызга, ал эми 2014-жылга салыштырмалуу 14,3 пайызга көбөйгөн. Автоунаалар менен жүктөрдү ташуунун негизги көлөмү жеболбосо 93,0 пайызы туура келип, 2017-жылга салыштырганда 1,4 пайызга көп ташылган.

Кичи жана орто ишкердиктин субъектилери тарабынан 2018-жылы 640, 4 млн. жүргүнчүлөр ташылган, бул 2017-жылга караганда 3,1 пайызга, 2014 – жылга салыштырганда 16,0 пайызга көп. Жүргүнчүлөрдү ташуунун жалпы көлөмүндөгү жеке ишкерлердин үлүшү 90,0 пайызды түзгөн.

Кыргыз Республикасынын 2035-жылга чейинки мезгилде социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн стратегиялык максаты болуп дүйнөдөгү орто кирешелүү (жан башына 10 миң АКШ доллары болгон ИДП көлөмдүү) элүү мамлекеттин катарына кошулуу эсептелет. Ошол эле учурда, 2010-2035-жж. ИДП өсүү темпин 16 эсеге жогорулатуу каралган. Кыргызстандын калкынын турмушунун деңгээлин жана сапатын мындай жогорулатуу - туруктуу экономикалык өсүү темпин камсыздоо аркылуу гана мүмкүн болот. Мында чечүүчү ролду кичи жана орто бизнес аткарат.

Мындан улам, кичи жана орто ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик саясатта улуттук экономиканын аталган секторунун приоритеттүү багыттарын аныктап алуу абзел. Адегенде, чоң эмес ишканалардын натыйжалуу өнүгүүсү үчүн жагымдуу, калыптанып калган структураны эске алуу зарыл. Буга айыл жана токой чарбасы, иштетүү өнөр жайы, соода жана тейлөө, транспорт жана байланыш, илим жана билим берүү мекемелери кирет.

Айрыкча республикадагы сырьё жана материалдардын дефицити учурунда, ири, о.э. экинчи этаптагы кайра иштетилүүчү материалдык ресурстарга кызыкдар ишканалардан айырмаланып, кичи ишканалардын орду өзгөчө болот.

Бүгүнкү күнү Кыргызстанда өз параметрлери боюнча кичи же ага жакын делген чарбалык субъекттердин маанилүү саны аракет жүргүзүүдө. Ошентип, натыйжалуу кичи өндүрүш үчүн реалдуу материалдык база,

калыптанган технология, эмгек жамааттары, өндүрүштүк күчтөр бар. Бюджеттик ресурстардын чектелүүсүн эске алсак, республикада кичи ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик саясат баарын камтый албайт жана ал так бекитилген багыттар – приоритеттер боюнча гана ылгоо жолу менен жүргүзүлүүсү зарыл.

Ишкерлер өздөрүнүн алдына стратегиялык максаттарды коюшпайт, тескерисинче ыкчам натыйжа бере турган тармактарга гана каражат жумшашат. Мамлекеттик жөнгө салуу системасында колдонмо ИИТКЖ (НИОКР) чөйрөсүндөгү кичи ишкердикти колго алуу каралаган эмес. Анткен менен, республикада шаймандардын заманбап түрлөрүн, энергия сактай алуучу технологияларды, жаңы материалдарды иштеп чыга алууга, о.э. ата-мекендик өндүрүштүн атаандаштыкка туруктуулугун жогорулатууга жөндөмдүү илимий база, окумуштуулар жана адистер бар. Калыптанып калган тармактык экономиканын структурасын улуттук өндүрүүчүлөрдү максаттуу колдоого алуу аркылуу гана өзгөртүүгө болот. Биринчи кезекте, кичи ишканалардын төмөнкү түрлөрүнүн өнүгүүсүн стимулдаштыруу зарыл экендигине республиканын өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрүнө болгон талдоолор күбө боло алышат:

- Жергиликтүү, энергиянын салттуу эмес булактарын, ресурс сактай алуучу жаңы технологияларды колдонуучу жана кошумча о.э башка ишканалардын калдыктарын иштеткен өндүрүштү;

- Ички каржы ресурстарынын жетишпестигине карабастан сырткы рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү о.э. экспортко багытталган өндүрүштү;

- Республиканын жашоо деңгээли төмөн калкын эске алуу менен массалык колдонуучулар үчүн кымбат эмес баадагы жалпы керектөөчүлүк товарларын жана тамак-аш продуктуларын өндүрүүнү.

Аймактык деңгээлде колдоого төмөнкүлөр ээ болуусу абзел:

- Айыл жергесинде түзүлгөн жана иштеген;
- Айыл жергесинин жашоочуларын эмгек ишмердүүлүгүнө тарткан;
- өндүрүштү сырьелук базага жакындаткан;

- элет элинин керектөөсүн канааттандырган;
- ишкердиктин жана рынок мамилелеринин негизин түзүүчү ишканалар.

Азыркы мезгилде кичи ишкердиктин субъектилери көбүн эсе республиканын шаар жерлеринде топтоштурулган.

Бюджеттин каржы таңкыстыгы учурунда, кичи ишканаларга колдоо көрсөтүү үчүн негизги таянычты колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик эмес формаларына буруу абзел. Мында, кичи ишканаларды бириктирүү же ири ишканалар менен кооперацияга баруу деген ой айтылууда. Кичи ишканаларга колдоо көрсөтүү боюнча жогоруда айтылган приоритеттүү багыттарды көптөгөн өлкөлөрдө колдонуп келишкен, белгилүү жана ар кандай ыкмалар менен жүзөгө ашырууга болот. Бирок, тигил же бул ыкманын натыйжалуулугу улуттук өзгөчөлүгүнүн тереңдиги менен аныкталат.

Эң жемиштүү ыкмалардын бири болуп салык жеңилдиктери эсептелет. Жагдайдан чыгуунун ырааттуу жолу катары салык салуу коюмдарынын дифференцирлениши, жогоруда айтылган багыттарды ишкердиктин башка түрлөрү аркылуу стимулдаштыруу жана салык жыйымдарын кытыр көзөмөлгө алуу менен жетишүүгө болот.

Кичи ишкердикти салык жагынан да колдоо ишкананын ишмердүүлүгүнүн этаптарына жараша да дифференцирлөө керек. Тактап айтканда, бутуна туруп кетүү мезгилдеринде, айрыкча, физикалык жактардын эсебинде аз каражат бар, өтө чоң эмес өндүрүш үчүн шайман-жабдыктардын жок, ишкердик тажрыйбанын жок учурунда салыктык жеңилдиктер көзгө көрүнөөрлүк болуусу абзел. Кайрадан түзүлүп жаткан ишканалар үчүн салыктык жеңилдиктердин мөөнөтү тигил же бул тармактагы ресурстук айланмачылыгына жараша түрдүү болуусу шарт. Мисалы, өнөр жайында – 3 жыл, ИИТКЖ (НИОКР) чөйрөсүндө - 5 жыл.

Мамлекеттик максаттуу жеңилдетилген насыя түрүндөгү түз каржылык жардам кичи ишкердик субъекттеринин чоң эмес тобуна гана жана сынак негизинде берилиши абзел.

Жалпысынан алганда, кичи ишкердикти каржылоо маселеси – эң оорчундуу көйгөй б.э. Бүгүнкү күндө, ишкерлер үчүн каржы ресурстарын тартуунун бир нече мүмкүнчүлүктөрү бар. Эң көп таркалган ыкмасы - ишкердин жакын санаалаштарынын, туугандарынын бош, эркин жаткан каражаттарын пайдалануу. Бул булак активдүү түрдө колдонулуп келе жатат, а бирок, физикалык жактардын насыялары көпчүлүк учурда күрөөсүз эле берилүүдө жана ошол себептен өтө чоң коюм аркылуу кредиторлор тобокелчиликтин ордун толуктап келишүүдө.

Каржылоонун мындан да реалдуу жана аракеттүү ыкмасы катары лизингди өнүктүрүү саналат. Бүгүнкү мезгилде, республикада атайын кичи өндүрүш үчүн арналган шайман-жабдыктарды өндүрүүчүлөр жок. Кала берсе, ал шайман-жабдыктарды жеткирип берүүчү ортомчулар да жокко эсе. Каржы-насыялык тартиптеги иш чаралар менен катар эле республикада жаңы мамлекеттик келишимдер системасын курамалоо аркылуу ишмердүүлүктүн приоритеттүү түрлөрүнүн кичи ишканаларын колдоо натыйжалуу болмок.

Кичи ишканаларды мамлекеттик келишимдер системасына кошуу максатында, бир гана кичи ишканалар үчүн мамлекеттик буюртманын фиксацияланган үлүшүн бекитүү максатка ылайык келмек. Мындан сырткары, кичи ишканаларды тартсын деген шарт коюу аркылуу ири ишканаларга да мамлекеттик буюртмаларды берүү мүмкүнчүлүгү бар. Ишкердикте мерчемдештирилген стратегиялык максаттар дагы белгилүү бир деңгээлде мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын стратегиясын да мисал кылып айтууга болот.

Кыргызстандагы апрель ынкылабынан (2010) кийинки ишкердик климатка ишкерлердин өздөрү тарабынан да оң баа берилүүдө. Буга ар кандай социологиялык сурамжылоолор күбө. Бирок, кичи ишкердикти куроо жана өнүктүрүү боюнча мамлекеттин саясаты айыл жерине

чордондоштурулушу керек. Бул максатта ар бир айыл аймагында (айыл өкмөтү) бизнес-борборлор түзүлүүсү шарт. Ал борборлор жеке жана кичи ишканаларга төмөнкүдөй маселелер боюнча кызматтарды көрсөтүүсү абзел:

- ресурстар менен камсыздоо, транспорттук тейлөө, продукцияны сактоо, кайра иштетүү жана сатуу;
- калкты коммуналдык, турмуш-тиричилик, ремонттук-курулуш жактан тейлөө;
- жамааттык, дыйкан жана өздүк чарбалардын мүчөлөрүн окутуу;
- маалыматтык камсыздоо;
- юридикалык кеңеш берүүлөр ж.б.у.с.

Мунун башында экономиканын реалдуу секторунун өзөгүн түзүп туруучу өндүрүш туруусу керек. Жергиликтүү сырьену өнөр жайлык кайра иштетүү жана атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны өндүрүү менен алектенген бизнеске ар тараптуу колдоо көрсөтүү кичи жана орто ишкерликти колдоо боюнча мамлекеттик саясаттын негизин түзүүсү шарт. Айыл чарба продукциясын кайра иштетүүнү өнүктүрүү айыл чарба өндүрүштүк бизнесин өнүктүрүү менен кошо жүргүзүлүүсү абзел. Айыл чарба продукциясынын тигил же бул түрүн ургаалдуу өндүрүүгө багытталган жеке товардык-фермердик чарбалардын торчосун үктүрүүнү стимулдаштыруу өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы негизинен техникалык (пахта, тамеки, кант кызылчасы), дан, жер-мөмө жемиш өсүмдүктөрдүн продукцияларын өндүрөт жана аларды үктүрүү боюнча эч кандай резервдер колдонулбайт. Бул продукцияларды тереңдетип, өнөр жайлык деңгээлде кайра иштетүүнү өнүктүрүүнүн келечегинде азык-түлүк, кайра иштетүү жана жеңил өнөр жай чөйрөсүнүн кичи жана орто ишкердиктин калыптандыруу перспективасы жана мүмкүнчүлүгү аябай чоң. Табигый өсүмдүк ресурстарын же табийгаттын белектерин өнөр жайлык деңгээлде кайра иштетүү да кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсү үчүн ири мүмкүнчүлүктөрдү берет. Кээ бир кадамдар буга чейин жасалды. Мисалы, дары-дармек өсүмдүктөрүн

чогултуу жана кайра иштетүү башталды, арийне, бүтүндөй республиканын аймагын камтыганга жана кайра иштетүүнүн тереңдетилген технологиясына жетише элек.

Жапайы мөмөлүү өсүмдүктөр да жеке ишкерлерди күтүүдө. Алардан бир эле тамак-аш эмес, косметикалык, фармацевтикалык жана башка өнөр жай товарларын алууга болот.

Жергиликтүү сырьену колдонуу элдик кол өнөрчүлүктүн (анын ичинде көркөм) өнүгүүсүн да билдирет. Алар бир тараптан керектөөчүлүк товарга болгон ички талапты эле канааттандырбастан, сувенирдик товарларды жеткирүү боюнча туризм индустриясын да өнүктүрүүгө жөндөмдүү.

Туристтик индустриянын өнүгүүсү үчүн ири табигый мүмкүнчүлүктөрдүн болуусу аталган чөйрөдөгү кичи ишкердиктин өнүгүү перспективасын да шарттайт. Өлкөгө туристтерди тартуу максатында туристтик кичи ишкердикти өнүктүрүү үчүн чечкиндүү кадамдарды жасоо абзел.

Жогоруда аталган багыттардын приоритеттүүлүгү өткөөл экономикалуу өлкөлөрдө кичи жана орто ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттин саясатынын бардык механизмдери менен камсыздалуусу зарыл. Анын ичинде, салык жана бажы жеңилдиктери, сынактык жана жеңилдетилген насыя системалары да ийкемдүү болуусу керек.

Кичи жана орто ишкердиктин натыйжалуу жумушун камсыздоо максатында, өткөөл экономикалуу өлкөлөр аларды мамлекеттик колдоонун приоритеттүү багыттарын тез-арада өнүктүрүүсү абзел:

- ишмердүүлүгүнүн түрүнө, аракет жүргүзүү мезгилине жана көлөмүнө жараша кичи жана орто ишканаларга дифференцирленген колдоо көрсөтүү;
- колдоо көрсөтүүлөрдүн ар кандай формаларын жана ыкмаларын, каржылоонун булактарын пайдалануу;
- колдоо көрсөтүү боюнча мамлекеттик жана мамлекеттик эмес органдар тарабынан кабыл алынган чаралардын өз ара аракеттенүүсү;

- кичи жана орто ишкердикке карата мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдар тарабынан мойнуна алган милдеттенмелерди аткаруу учурундагы стабилдүүлүк;

- жеңилдетүүнүн бардык түрлөрүн берүүдөгү жана колдонуудагы айкындуулук жана тунуктуулук [16, 58-б]. Кичи жана орто ишкердикти мамлекет тарабынан колдоого алуунун негизги багыттарын аларды колдоонун улуттук жана жергиликтүү программалары аркылуу аныктоо абзел.

Алардын ичинен өтө маанилүү аспекти:

- жеңилдетилген насыя жана субсидиялар формасында, же жеңилдетилген салык салуу, камсыздандыруу жана бажы жеңилдиктери аркылуу каржы-экономикалык жардам;

- мамлекеттин муктаждыктарын камсыздоого багытталган продукцияларды өндүрүшкө карата материалдык-техникалык жардам;

- кичи жана орто ишкердиктин субъектилерин каттоо процедураларын, анын ичинде адистердин квалификациясын чет өлкөлөрдө даярдоону жана жогорулатуунун камсыздаган уюмдук жардам, аталган субъектилерге маалыматтык жана кеңеш берүүчүлүк тейлөөлөр.

Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерди чечүүдө, ишкер өз мүлкүн же башка жарандардын жана кала берсе чет өлкөлүк юридикалык жактардын, мамлекеттин, коомдук уюмдардын мүлкүн чарбалык ишмердүүлүккө эркин пайдалана алат. Өткөөл экономикалуу өлкөлөрдө ишкердикти өнүктүрүүгө жана реалдуу менчик ээлеринин классын куроого колдоо көрсөтүү боюнча саясат эки деңгээлде ишке ашырылат – мамлекеттик жана аймактык. Бул канчалык натыйжалуу ишке ашырылуусуна жана деңгээлдердин бирин-бири толуктап туруусуна жараша эң маанилүү стратегиялык маселелердин чечилиши – республикада көп кырдуу экономиканы түзүү көз каранды. Ишкердикти өнүктүрүүнү колдоо боюнча мамлекеттин саясаты болуп, жеке бизнеске колдоо көрсөтүүнү жан коргоону камсыздаган жагымдуу чөйрөнү түзүү саналат. Мындай учурда мамлекеттин эң башкы максаты – ишкердик

үчүн рыноктук шарттарды жана кабыл алынган мыйзамдык, о.э. ченемдик актылардын ишке ашырылуусунун механизмдин жана укуктук базасын түзүү б.э.. Мындай механизмдин бар болуусу гана ишкерлердин инвестицияларды салууга, андан тийешелүү пайда таба алаарына болгон ишенимин арттырат. Ал үчүн ишкерлердин аракеттерине болгон мамлекеттик стимулдаштыруунун төмөнкүдөй жолдору сунушталат:

- ишкердик чөйрөсүнө инвестицияларды (анын ичинде чет элдик), жаңы технологияларды жана шаймандарды тартуу, о.э. рыноктук инфраструктураны өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү;

- ишкердик аракеттердин субъектилеринин экспорттук-импорттук операцияларга, эл аралык көргөзмө-жарманкелерге, сырткы экономикалык ишмердүүлүк жаатындагы программаларды жана долбоорлорду ишке ашырууга катышууларын кеңейтүү боюнча чараларды кабыл алуу;

- натыйжалуу ишмердүүлүк жүргүзүү үчүн ишкердиктин субъектилерин укуктук, статистикалык, өндүрүштүк-технологиялык, илимий жана башка маалыматтар менен камсыздоо;

- салыктар, жыйымдар жана тарифтер боюнча жеңилдетүүлөрдү аныктоо.

Экономиканын ишкердик секторунун приоритеттүү багыттары боюнча өнүгүүсүн ишке ашыруу боюнча мамлекеттик колдоо чаралары салыктык, бажы жана башка жеңилдиктер менен эле чектелип калбайт. Аталган долбоорлорду ишке ашыруудагы мамлекеттик мониторинг өзгөчө орунду ээлейт. Бул мамлекеттик башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө тиешелүү көзөмөлдү жана координациялоону камсыздайт.

Кичи жана орто ишкердик Кыргызстандын эл чарбасынын дээрлик бардык тармактарында бар. Андыктан, аны мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо маселелери катыштыгы бар баардык мамлекеттик жана коомдук структуралардын ортосундагы системалуу жана макулдашылган аракеттерди талап кылат. Бул жагдай, о.э. кичи жана орто ишкердик менен байланышкан,

чечилбеген башка маселелер жалпы мамлекеттик улуттук программаларды кабыл алуунун талап кылууда.

Кичи жана орто ишкердикти колдоо жаатындагы мамлекеттик саясат учурунда боолголоого боло турган маселелер:

- жеке бизнестин өнүгүүсүнө карата болгон тоскоолдуктарды жоюу;
- бажы жана салык режимдерин жакшыртуу;
- кичи жана орто ишканаларды жеткиликтүү насыялар, маалыматтык жана окутуучулук кызматтар менен камсыздоо;
- насыяларды пайдаланууну активдештирүү жана натыйжалуулугун жогорулатуу [38, 137-б].

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, кичи жана орто ишкердик Кыргызстанда экономиканын өзгөчө сектору катары курала элек жана анын потенциалынын бир чети гана колдонулган. Адистердин эсептөөлөрү боюнча, рынок шарттарында Кыргыз Республикасынын экономикасынын натыйжалуу иштөөсү үчүн КОИ (кичи жана орто ишканалар) саны орточо эсеп менен 100-160 миң ишкананы түзүшү абзел. А чынында 9,2 миң гана ишкана бар. Демек, рынок экономикасынын өнүгүүсүнүн туруктуу негиздери жокко эсе.

Түзүлүп калган жагдайды түп тамырынан бери өзгөртүү үчүн биздин республикада КОИ-ге колдоо көрсөтүү боюнча калыптанып калган тажрыйбаны талдоо жана аны натыйжалуу пайдалануу боюнча тыянактарды чыгаруу максатка ылайыктуу болот деп эсептейбиз. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жеткен күндөн тарта ишкердүүлүктү түз жана кыйыр жөнгө салуучу 1270 ашуун мыйзам актылары кабыл алынган.

Чындап алганда, Кыргыз Республикасынын Президентинин 1991-жылдын 27-майында “өндүрүштүк кооперативдердин ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу боюнча чаралар жөнүндө” кабыл алган Указы КОИ-дин өнүгүүсү о.э. аларга колдоо көрсөтүү боюнча мамлекеттик саясаттын башатын түзгөн жана ишкердик менен алектенүүнү мыйзамдаштырган. Анда жеке ишкердиктин болуусу, бири-бирине карата теңдүүлүк жарыя кылынган,

ишканалардын уюмдук-укуктук формалары, андан сырткары алгачкы жеңилдиктер, продукцияларды каалагандай сатуу, бааларды коюу аныкталган.

Ишкердикти тескөөчү мыйзамдардын карап өтөлү. Булар: “Кыргыз Республикасындагы табигый монополиялар жөнүндө” (8-август, 2011-жыл, № 149), “Кыргыз Республикасындагы-юридикалык жактарды каттоо жөнүндө” (20-февраль, 2009-жыл, № 57), “Кыргыз Республикасындагы атаандаштык жөнүндө” (22-июль, 2011-жыл, №116), “Кыргыз Республикасындагы чарбалык шериктештиктер жана коомдор жөнүндөгү” (15-ноябрь, 1996-жыл, № 60), “Кыргыз Республикасында лицензиялоожана ураксат берүү жөнүндө” (19-октябрь, 2013-жыл, №195), “Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналар жөнүндө” (11-январь, 2014-жыл, № 6), “Банкроттуулук (кубатсыздануу) жөнүндө” (15-октябрь, 1997-жыл, № 74) жана башка мыйзамдар кабыл алынган.

КР Өкмөтүнүн 1998-жылдын 21-апрелинде кабыл алган “КР кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү боюнча чаралар жөнүндө” аттуу Токтому КОИ-н өнүгүүсүнө колдоо көрсөтүү боюнча алгачкы кадам болуп алды. Аталган токтомдун негизинде КР Өкмөтү тарабынан “1998-99-жылдарга карата Кыргыз Республикасында кичи ишкердикти мамлекеттик колдоо боюнча аракеттердин программасы” бекитилген.

Булардан соң бир нече ирет ушул сыяктуу программалар кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “2001-2005-жылдарга карата Кыргыз Республикасында кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоо боюнча Концепциясына” (2001-жылдын 11-августунда кабыл алынган, №424 токтомунун негизинде бекитилген) ылайык ишкердикти өнүктүрүү боюнча эки Мамлекеттик программа ишке ашырылган.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 4-апрелиндеги “Ишкердиктин субъектилерин мамлекеттик текшерүүлөрдү жүргүзүү тартиби жөнүндө” аттуу №194 токтому менен ишкердиктин субъектилерин мамлекеттик текшерүүлөрдүн тартиби бекитилген. Натыйжада, ишкердиктин

субъектилерин текшерүүгө укуктуу болгон мамлекеттик көзөмөлдөө органдарынын саны 33 (отуз үчтөн) 18 (он сегизге) чейин азайган.

Март ынкылабынын (2005) соңунда, 2006-жылдын 4-октябрында Өкмөттүн №4 токтому менен бекитилген, 2006-2008-жылдарга карата Кыргыз Республикасында ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик программасы кабыл алынган.

Эксперттердин берген баасы боюнча, аталган программанын негизинде кичи жана орто ишкердик менен алектенген жумушчулардын саны 260 миң адамга, КОИ субъектилеринин саны 175 миң ишканага көбөйүшү, жаңы жумуш орундарын түзүшү керек болчу.

Позитивдүү критерийлердин болуусуна карабастан, программа коюлган маселелерди толук ишке ашыра алган жок. Биринчиден, салыктын жогорку коюмдары кедерги болду, натыйжада ишкерлер пайданын 5020% жоготушту. Экинчиден, каржы ресурстарынын чектүүлүгү жана аларды мамлекеттен алуунун мыйзамдуулугунун татаалдыгы көп көйгөй жаратты. Натыйжада ишкерлер көмүскө экономикага жана коррупциялык көрүнүштөргө барууга аргасыз болушту. Үчүнчүдөн, кичи ишкердикке мамлекеттик көрсөтүүнүн жеткиликтүү жана натыйжалуу системасы түзүлгөн жок.

Президенттин алдындагы мамлекеттик органдар, негизги донорлор (эл аралык каржы уюмдары), жеке сектордун өкүлдөрдүн катышуусунда түзүлгөн инвестициялык Кеңеш да тиешелүү натыйжа бере алган жок.

Кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсү үчүн ар кандай эл аралык долбоорлор жана КОИ-ге колдоо көрсөтүү боюнча программалар белгилүү бир деңгээлдеги салымдарын кошуп келишүүдө. Белгилеп кетчүүлөрү: UNDP, USAID, TACIS, JICA, IFC, GTZ, APIC WB, EBRD, ADB, HELVETAS, Эл аралык боорукердиктин корпусу, Кызыл ай коому, бир катар өлкөлөрдүн Өкмөттөрү (Россия, Казахстан, Турция, Кытай, Узбекстан, АКШ, Евробиримдик).

Учурда UNDP катышуусу менен биргеликте кичи жана орто ишкердикти колдоонун Бишкек жана Оштогу SBDC (SmallBusinessDevelopmentCenter) борборлору ийгиликтүү иш алып барууда. Анда ишкерлер бизнес-долбоорлор боюнча акысыз кеп-кеңештерди алышууда. Европанын реконструкция жана өнүктүрүү банкынын BAS (Businessadvisoryserviceprogramme) программасы боюнча маркетингдик изилдөөлөр, ишканаларды кайра уюштуруу жана реструктуризация, учет жана көзөмөл системасын өркүндөтүү, стратегиялык пландарды түзүү, менеджментти жакшыртуу, жаңы технологияларды кийирүү жаатында консультациялык кызматтарды субсидиялоо аркылуу чыныгы жардамдарды алышууда.

TACIS долбоорунун көмөгү астында Талас, Нарын шаарларында бизнес-инкубаторлор ачылды. «Хельветас» линиясы боюнча аймактардагы бизнеске колдоо көрсөтүү боюнча өзүн-өзү каржылоочу туруктуу институтка айланган 2 (эки) ири LARC (LegalassistancetotheruralCommunity) CBT (Communitybasedtourism) долбоорлору ишке ашырылды. LARC долбоору жер маселелери боюнча укуктук жардам берүүчү 20 ашуун улуттук борборлорлорду түзүүгө өбөлгө болду, ал эми CBT жергиликтүү коомчулукту тартууга негизделген туристтик уюмдардын тармагын ишке ашырды. Эл аралык каржы корпорациясынын (IFC) долбоору КОБ (кичи жана орто бизнес) карата административдик жүктөмдүн деңгээлин аныктоого шарт түздү. Тактап айтканда, каттоо, уруксатнаамаларды алуу, лицензиялаштыруу, тастыктоо, салык салууну жана текшерүүлөрдү башкаруу сыяктуу жөнгө салуучу жараяндарды аныктоого көмөк берди.

Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү максатында Бүткүл дүйнөлүк банктын, Европанын реконструкция жана өнүктүрүү банкынын, Азиянын өнүктүрүү банкынын, CFB немец банкынын, ФИНКА банкынын жана башка эл аралык каржы уюмдарынын насыялык ресурстары пайдаланылууда.

2.2. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө дем берүү саясатынын аймактык концепциясы

Илимий практикада, эреже катары, ишкердик ишмердүүлүккө экономикалык дем берүүнүн жалпы мамлекеттик саясатынын үч компоненти бөлүнүп каралат: административдик, инфраструктуралык жана экономикалык. Булар төмөнкү таблицада келтирилди (6-таблица).

2.2.1-таблица. Мамлекеттин ишкердик ишмердүүлүккө дем берүү боюнча саясатынын компоненттери

Ишкердик ишмердүүлүккө мамлекеттик дем берүү механизми	
Административдик компонент	Ишкердикти өнүктүрүү боюнча макроэкономикалык индикаторлорду кабыл алуу
	Менчик укугун коргоо тутумун калыптандыруу
Инфратүзүмдүк компонент	Туруктуу рыноктук инфратүзүмдү түптөө
	Ишкердиктин продукцияларын мамлекеттик сатып алуулардын көлөмүн чоңойтуу
	Ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн адистерди даярдоо
Экономикалык компонент	Микрокаржылоо боюнча мамлекеттик кепилдиктер жана субсидиялар
	Жабдуулар боюнча салыктык насыялар жана бажы саясаты
	Жумуш менен камсыз кылууга дем берүү үчүн тарифтик саясат жана сүзүп жүрүүчү көрсөткүчтөр

Административдик компоненттин алкагында ишкердикке мамлекеттик дем берүүнүн ишкердикти өнүктүрүүнүн макроэкономикалык индикаторлорун кабыл алуу жана менчик укугун коргоо тутумун калыптандыруу сыяктуу багыттарын бөлүп карашат. Ишкердикке дем берүүгө багытталган макроэкономикалык тескөө тутумун түзүү төмөнкү детерминанттарды эсепке алууну көздө тутат. Инфляциянын жогору деңгээли жана баалык өзгөрүүлөрдө болуусу мүмкүн болгон аныксыздык келечекте ишкердик жараяндардын, айрым алганда, мисалы, ишкердик долбоорду ишке ашыруу учурунда келечектеги чыгымдардын деңгээлине карата болгон аныксыздыктын өсүүсү өнүгүү деңгээлин төмөндөтөт.

Өлкөдө пайыздык көрсөткүчтөрдүн деңгээлинин төмөн болуусу ишкердик ишмердүүлүк үчүн карызга алынган ресурстардын наркынын төмөндөөсү алып келет жана ушуга байланыштуу ишкердик жараяндардын өнүгүүсүнө оң жактуу таасир берет. Рыноктогу атаандаштыктын деңгээли ишкердик жараяндардын өнүгүүсүнө бирдек мааниде эмес таасир берет, анткени, бир тараптан жогору атаандаштык экономикалык агенттердин атаандаштык артыкчылыктарга ээ болуусу үчүн ишкердик ишмердүүлүктү ишке ашырууга болгон мотивациясынын өсүүсүнө өбөлгө түзгөнү менен бирок, экинчи тараптан, жаңы продукциянын патенттөө менен биргеликте алынган потенциалдуу монополист макамы жаңы продукттарды иштеп чыгууга дем берүүгө болуп саналуусу мүмкүн. Ушул учурда концентрациянын индекси менен өлчөнүүчү атаандаштыктын аралык оптималдуу деңгээли жашайт деген тезис айтылып жүрөт [38, 86-б]. Мындай деңгээлде ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүүгө болгон дем берүүлөр атаандаштыктын өсүүсү менен анык бир деңгээлге чейин өсүп, андан кийин азая баштайт.

Менчик укугун коргоо тутуму менен ишкердиктин өнүгүүсүнүн өз ара байланышын талдоодо төмөнкүдөй көз карандылык белгиленди. Бир тараптан, продукцияны патенттөө тутуму инвестициялардын өзүн-өзү актабай калуу тобокелчилигин төмөндөтүү механизминин сапатында болуу менен жана ишкердик долбоорлордун натыйжаларын укуксуз пайдаланышкан үчүнчү жактарды кыркып салуу менен акча агымдарынын сакталышын кепилдөө аркылуу ишкердик ишмердүүлүккө дем берет. Ошондой эле патенттик тутум өзүнүн ишкердик продукциясына өзүнө гана тиешелүү укуктун жоктугуна байланыштуу рынокто анык бир үлүшкө ээ болушкан фирмалар менен атаандаша алышпаган, ресурстардын чектүү запасына ээ болушкан анча чоң эмес фирмалардын рынокко чыгуусуна кол кабыш кылат.

Башка жактан алганда, терс таасирдүү өз ара аракеттенүүнү талдоого өтүп жатып, патенттик тутум рыноктордун өзгөчө кыска мезгилдүү

келечекке монополизациялануусуна алып келүүсү мүмкүндүгүн, кумулятивдүү ишкердик продукттардын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн азайтуусун, транзакциялык чыгымдардын өсүүсүн пайда кылаарын жана акыр аягы экономикалык тутумдун ичинде билимдин таралуусун кыскартаарын белгилей кетүү керек.

Инфраструктуралык компоненттин алкагында ишкердикке мамлекеттик дем берүүнүн туруктуу рыноктук түзүмдү калыптандыруу, ишкердик продукцияларын мамлекеттик сатып алуулардын көлөмүн чоңойтуу, ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн адистерди даярдоо сыяктуу багыттары бөлүнүп алынды. Дүйнөлүк практикадагы кичи жана орто ишкердиктин продукцияларын мамлекеттик сатып алуу тутумун колдонуу тажрыйбасын талдоонун негизинде ишкердик компанияларга дем берүү программалары шарттуу түрдө түз мамлекеттик сатып алуулар, комбинацияланган мамлекеттик-жекече буюртмалар жана суроо-талапка дем берүүнүн каталикалык программалары болуп бөлүнүштү.

Продукцияларды сатып алуу аркылуу мамлекетти ишкердик жараяндарга тартуу өзгөчө жаш компаниялар үчүн колдоонун эң маанилүү механизми болуп саналат, анткени ал бул компанияларга продукттун жашоо циклынын баштапкы учурларында акча каражаттарынын агып келүүсүнө талаптануусуна мүмкүнчүлүк берет жана азырынча рыноктук үлүшкө ээ боло элек продукцияга суроо-талаптын пайда болуусун кепилдейт.

Ошол эле учурда мамлекеттик сатып алуу механизмин пайдалануу менен байланышкан бир катар терс жактуу учурларды белгилей кетүү керек [69, 97-б]. Алсак, мамлекеттик буюртманы алууга карата жүргүзүлгөн тендердин жеңүүчүсү жөнүндөгү чечимди кабыл алуу жемкордук таасирге кабылуусу мүмкүн, ошол эле учурда мамлекеттик буюртманы алуунун өзү экономикалык агенттердин ишкердик долбоорлорду ишке ашыруунун натыйжалуулугун жогорулатууга болгон умтулуусун төмөндөтөт. Иште өзгөчө белгиленгендей, мамлекеттик сатып алуулардын механизмин пайдалануунун жалпы концепциясы төмөнкүдөй принциптер менен

аныкталуусу керек: сарамжалдуулук – мамлекеттикбуюртмаларды ишке ашыруу үчүн бюджеттик каражаттарды мүмкүн болушунча көп өлчөмдө сарамжалдоо катары, натыйжалуулук – сатуугаболгон сарпталган каражаттардын бирдигине карата чыгарууну максималдаштыруу катары жана натыйжа – коюлганмаксаттарга жетүүнүн өлчөгүчү катары.

Ишкердикке дем берүүнүн мамлекеттик саясатынын квалификациялуу жумушчулардын рыногун калыптандыруу сыяктуу инфраструктуралык компоненти жөнүндө айрым айтууга туура келет. Ишкердикке дем берүүнүн мамлекеттик саясатына чектөөлөрдү коюучу көйгөйлөрдүн бири болуп квалификациялуу илимий жана техникалык персоналды сунуштоонун эластикалуу эместиги саналат. Кыска мөөнөттү мезгил убагында ишкердик долбоорлорду ишке ашырууга мамлекеттин катышуусун көбөйтүү жеке сектордон адистерди түртүп чыгарып коюу натыйжасын пайда кылат. Узак мөөнөттүү мезгил ичинде бул тезис бирдей маанилүү болбой калат, анткени квалификациялуу адистерге болгон суроо-талапты чоңойтуу жарыш түрдө алардын келечектеги (кийинкиге калтырылган) сунушталуусунун өсүүсүнө дем берет. Бул көйгөйдү чечүүнүн жолу катары ишкердикти өнүктүрүү үчүн билим берүү тутумунун жана миграциялык саясаттын натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүүлүгү белгиленет.

Аягында айтчу нерсе, илим менен бизнестин арасындагы байланыштарга дем берүүчү саясат менен, ишкердиктин аймактык өнүгүү саясаты менен жана ишкердик кластерлерге дем берүү саясаты менен чектелбеген жаңы продукттардын рыногун калыптандыруу саясаты өлкөдөгү ишкердик жараяндардын өнүгүүсүнүн катализатору катары өтө өзгөчө чоң мааниге ээ.

Ишкердикке мамлекеттик дем берүү саясатынын каржылык компонентинин алкагында микрокаржылоо боюнча мамлекеттик кепилдиктер жана субсидиялар, салыктык насыялар жана жабдуулар боюнча бажылык саясат, иш менен камсыз болууга дем берүү үчүн тарифтик саясат жана сүзүп жүрүүчү көрсөткүчтөр сыяктуу колдоо механизмдерин белгилей

кетүү керек. Ишкердик ишмердүүлүктү мамлекеттик субсидиялоо субсидияларды берүү формасында же анык бир изилдөөлөргө болгон гранттар формасында ишке ашырылуусу мүмкүн. Аталган механизмдердин каржылык колдоо көрсөтүүнүн башка формаларына салыштырмалуу артыкчылыгы болуп ишкердик ишмердүүлүктүн мүнөзүнө жана тармактык тиешелүүлүгүнө мамлекеттик көзөмөлдүн сакталуусу саналат.

Мамлекеттик каржылоо программалары коргоо, саламаттыкты сактоо же инфраструктураны түзүү сыяктуу маанилүү коомдук функцияларды аткарууга, ошондой эле инвестицияларды жекече сунуштоонун деңгээли менен ишкердик долбоорлорго болгон инвестициялардын зарыл болгон минималдуу деңгээлинин арасында маанилүү айырмачылык бар болгон тармактарга дем берет [72, 84-б]. Ошого карабастан, жекече ишкердик ишмердүүлүктү түздө-түз каржылоо бир катар кемчилдиктерден да куру эмес. Алардын эң негизгиси болуп бул механизмдин мамлекет бизнеске пайдалуулук көз карашынан караганда көбүрөөк жагымдуу болгон ишкердик чөйрөнү аныктоо укугун калтырбастан, инвестициялоо чөйрөлөрүн өзү аныктаган учурдагы “жеңүүчүлөрдү тандоо” эффектине кабылгандыгы саналат.

Мамлекеттик субсидияларды берүү өкмөт органдары үчүн күтүүсүз болгон натыйжаларга алып келүүсү мүмкүн: экономикалык көрсөткүчтөрдүн өсүүсү жана билимдин “кайра куюлуусунун” таралуусу формасындагы оң жактуу жыйынтыктардан сырткары мамлекеттик субсидияларды берүү өсүп бара жаткан инфляция жана рыноктун монополиязациялануусу формасындагы терс натыйжаларды да берүүсү мүмкүн. Урунттуу учур болуп фирма бар болгон продукттун негизинде жаңы продуктту иштеп чыгууга каражат алган учурундагы “вертикалдык ишкердикке” жана жаңы тармакта жаңы продуктту иштеп чыгууну көздөгөн “горизонталдык ишкердикке” болгон субсидияларды чектөө зарылчылыгы саналат [72, 85-б].

Узак мөөнөттүү келечектеги экономикалык өсүүгө болгон мамлекеттик субсидиялардын таасирин талдап олтуруп, технологиялык өнүгүүсүнүн

денгээли төмөн болгон өлкөлөр үчүн “вертикалдуу ишкердикти” субсидиялоо саясаты рационалдуурак болоору, ал эми ошол эле учурда маанилүү технологиялык ийгиликтерге жетишкен өлкөлөр үчүн ишкердик ишмердүүлүктү диверсификациялоого дем берүү, же “горизонталдык ишкердик” стратегиясы оптималдуу болоору жөнүндөгү тыянак чыгарууга болот.

Кичи жана орто ишкердикти каржылоо институттарына дем берүү мамлекеттик тескөөнүн төмөнкү механизмдерин өз ичине камтыйт:

- венчурдук уюмдарды түздөн-түз каржылоо механизмдери. Булардын катарына венчурдук компаниялардын капиталына болгон мамлекеттик инвестицияларды жана венчурдук каржылоо менен алектенишкен уюмдар үчүн пайызы жок займдарды (же төмөн пайыздык көрсөткүчтөгү займдарды, кайтарымсыз ковенанттуу займдарды) кошулат;
- венчурдук уюмдарга, булардын катарына венчурдук насыялар боюнча экономикалык жеңилдиктерди жана мамлекеттик кепилдиктерди берүүнү жана ишкердик фирмалардын капиталында катышууну кошуу менен дем берүүнүн фискалдык механизмдери;
- инвестициялык чөйрөнү тескөө, жекече алганда инвестициялык жараянга пенсиялык фонддорду, камсыздандыруу ишканалар жана башка каржылык агенттерди тартуу [22, 141-б].

Ишкердикке экономикалык дем берүү механизмдери өлкөлүк спецификадан жана экономиканын ишкердик ориентациялануусунун даражасынан көз каранды түрдө өзгөрүп турушат. Өлкөлүк ыктоонун алкагында ишкердик тутумдардын талдоосуна болгон ишкердикке экономикалык дем берүүнүн түрдүү схемаларынын мүнөздөрүн издеп табуу үчүн ИДПнын көлөмү жана глобалдык ишкердик индексинин көрсөткүчү сыяктуу эки негизги параметрлер боюнча талдоо жүргүзүлдү.

Кыргызстандагы ишкердик секторун өнүктүрүүнүн дагы бир көйгөйү болуп “имитациялык маркетинг” стратегиясын кармануу саналат. Мунун

негизинде колдо турган өндүрүштүк жараяндарды өркүндөтүү өздүк иштелмелерди ишке ашыруунун эсебинен эмес, чет өлкөлүк технологияларды көчүрүүнүн эсебинен жүргүзүлгөндүгүндө турат. Алсак, технологиялык өнүгүүгө болгон сарптоолордун түзүмүндө жаңы машиналарды жана жабдууларды сатып алууга болгон чыгымдар жалпы экономика боюнча орточо 62%ды түздү, ал эми изилдөөгө жана иштеп чыгуу менен өндүрүштүк долбоорлоого болгон чыгымдар тиешелүү түрдө болгону 14% ды жана 6%ды түздү [70, 54-б].

Кыргыз Республикасындагы ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнүн учурдагы көйгөйү болуп жеке бизнестин мамлекеттик жана жеке илимий мекемелер менен өз ара аракеттенүүсүнүн жоктугун белгилөөгө болот. Бүгүнкү күндө илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын болгону 5%ы гана коммерцияланган. Бул өтө төмөн деңгээл болуп, илим менен ишкердиктин ортосундагы чоң ажырымды билдирет. Жогорудагы көрсөткүч жаңыдан изденип табылган ар бир 100 илимий натыйжанын болгону бешөө гана ишке ашырылган дегенди түшүндүрөт.

Кыргызстанда ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнө тоскоол болуп ишкердик долбоорлорду каржылоодогу жана ишке ашыруудагы диспропорциялар, ошондой эле ишкердик долбоорлорду жекече каржылоонун төмөн үлүшү саналат. Өткөрүлгөн статистикалык талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстандагы ишкердик ишмердүүлүктү каржылоонун мамлекеттик булактар менен жеке булактардын арасындагы пропорциясы 55%/45% деңгээлинде болуп жатат, ошол эле учурда бул пропорция көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө 40%/60% көрсөткүчүнө жакын. Ишкердикти фонддоо түзүмүндө мамлекеттик каржылоонун үстөмдүк кылгандыгына карабастан изилдөөлөрдүн негизги үлүшү жеке секторго туура келет. Аныкталган бул диспропорция статистикалык эсептин спецификасына байланыштуу, бирок жеке ишкердик ишмердүүлүккө дем берүүгө болгон мамлекеттик каражаттардын трансферттеринин жогору үлүшү жөнүндө күбөлөндүрбөйт: ишкердик долбоорлорду ишке ашырууга тартылган ири корпорациялардын

көпчүлүгү мамлекеттик болуп саналышат же жогору үлүштөгү мамлекеттик катышууга ээ [72, 84-б].

Өткөрүлгөн талдоонун негизинде ишкердик ишмердүүлүккө экономикалык дем берүүнүн концепциясы негизделип, алардын көлөмдөрүн баалоонун моделдерин тургузууга болот. Изилдөөнүн максаттары үчүн концепция экономикалык дем берүү иш-чараларын өткөрүүдөгү иш-аракеттердин программасын аныктоочу жалпы ойлонулган ой-пикирлерди билдирет. Концепциянын алкагында экономикалык дем берүүнүн төмөнкү принциптери түптөлдү:

1. Экономикалык дем берүү чараларынын тутумдуулугу. Бул жаңы ишкерлердин пайда болуусуна, жаңы жумуш орундарынын түзүлүүсүнө түрткү берүүчү негизги факторлорго дем берүүнүн милдеттүүлүгүн (эгерде алар демилгелүүлүктү жана жоопкерчиликти өнүктүрүүнү максат кылышса жана экономикалык алгылыктуу ыкмалар менен жүргүзүлсө), ошондой эле аймактын экономикасын өнүктүрүү боюнча иш-чараларды (жаңы продукттарды түзүү, улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн көтөрүү үчүн жаңы өндүрүштөрдү куруу ж.б.) түшүндүрөт. Айрым ишкерлердин жаңы продуктту чыгарууга өтүү жана бюджетке кошумча оорчулук келтирүүчү ишмердүүлүктөн баш тартуу боюнча ишмердүүлүгүнө да дем берүү керек. Мында мүмкүнчүлүгү чектелген жактарды социализациялоо жана экономикалык кызыкчылыктарды ойготуу маселелери чечилип жаткандыктан, мындай жарандарды жумушка тартууну аткарып жатышкан ишкердик субъекттерин бул абал өзгөчө кызыктыруусу керек.

2. Экономикалык дем берүү иш-чаралары менен экономикалык жазалоо чараларынын (санкциялар, штрафтар, административдик басым көрсөтүү) арасындагы, б.а. ишкердикти өнүктүрүүчү жана басаңдатуучу таасир этүү куралдарынын арасындагы тең салмактуулукту орнотуу. Тең салмактуулуктун мааниси экономикалык дем берүү иш-чараларынын жалпы көлөмү экономикалык жазалоонун масштабдары менен салыштырмалуу тең болуусу керектигинде турат.

3. Дем берүүчү иш-чаралардын көп деңгээлдүүлүгү. Мунун мааниси экономикалык дем берүүнү аймактык ишкердиктин өнүгүүсүнүн дээрлик бардык деңгээлдеринде ишке ашырууда турат. Атап айтканда, жаңы ишкерлердин жаралуусуна дем берүү жаңы ишкердикти каттоо процедураларын жөнөкөйлөтүүнүн эсебинен гана болгону жетишсиз. Муну менен кошо иштеп жаткан бизнестерге административдик басым көрсөтүүнүн да төмөндөтүү максатка ылайыктуу. Окутуу чараларынын тутуму ишкердүүлүк компетенттүүлүктүн деңгээлин жогорулатуунун жана демилге жана жоопкерчилик маданиятын калыптандыруунун эсебинен ишкер болууну каалашкан айрым жарандарга кыйыр түрдө дем берүүгө мүмкүндүк берет.

4. Аймактык экономиканы башкаруу тутумунун башка компоненттери менен экономикалык дем берүү чараларынын арасындагы өз ара байланышты орнотуу. Ишкердикти өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү калыптандыра турган экономикалык чараларды укуктук, административдик, институционалдык чаралар менен кошо пайдаланууну уюштуруу, б.а. зарыл болгон шарттарды түзүүгө гана эмес, зарыл жана жетиштүү шарттар түзүлгөн учурда ишкердикти өнүктүрүү үчүн жетиштүү шарттарды түзгөн жана өнүгүүнүн базалык белгилерин калыптандырган экономикалык чөйрөнүн жакшы мамилесин жогорулатууга да мүмкүнчүлүк берет [79, 51-б].

5. Экономикалык дем берүүнүн түрдүү формаларын, анын ичинде материалдык жана материалдык эмес формаларын да айкалыштыруу. Бул учурда ишкерлер бизнес түзүү үчүн субсидиялар же салыктык каникулдар формасындагы материалдык мүмкүнчүлүктөрдү алып гана калбастан, аймакта түптөлгөн жана миграцияга ашыкча чоң сарптоолорду талап кылбаган эмгек рыногунан жумушчуларды тартуу мүмкүнчүлүгүнө да ээ болушат [79, 51-б].

Саналып өтүлгөн принциптердин маңызы аймакта ишкердикти өнүктүрүү тар формадагы өздүк максат эмес, аймактык экономиканын натыйжалуулугун жогорулатуунун жолу болуп саналган, бюджеттин

толукталуусун маанилүү түрдө жогорулатууга мүмкүндүк берген, жумушсуздуктун деңгээлин кыскарткан, ишкерлерди аймактык өнөктөштүккө тартуу жолу менен социалдык чыңалууну төмөндөтүүчү жагымдуу ишкердик чөйрөнүн калыптануусуна келтирилет [79, 51-б].

Ишкердикти өнүктүрүүгө экономикалык дем берүүдө абдан маанилүү ролду эмгек рыногун түзүү ойнойт. Эмгектик жана ишкердик миграцияга тоскоолдук кылуучу көбүрөөк маанилүү себептердин бөлүштүрүлүүсүнө ылайык эмгек рыногунун сапатын жогорулатуу үчүн экономикалык дем берүү чараларын төмөнкү топторго бөлүү максатка ылайык:

- заманбап квалификациялуу эмгекке болгон суроо-талаптын жогорураак деңгээлине ээ болушкан аймактар жана экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү жөнүндө мигранттарга өз убагында маалымат берүү. Бул иш-чара рыноктогу керектөөлөрдүн өзгөрүүсүнө алып келүү менен жумушчулардын айрым категориялары үчүн пайдалуураак шарттарды түзөт;
- потенциалдуу мигранттарга башка аймактардын эмгек рыногундагы абал жөнүндө, ошондой эле жаңы иш ордунун чекебелинде убактылуу же туруктуу жашоонун социалдык-экономикалык шарттары жөнүндөгү толук маалыматты алууга мүмкүнчүлүк берүүчү бирдиктүү маалыматтык чөйрөнү калыптандыруу;
- мигранттар үчүн мигранттарды экономикалык колдоону жана жаңы шарттарда алар үчүн социализациялануу шарттарын түзүүнү көздө туткан, максаттуу багытталган миграциялык программаларды жүргүзүүнүн эсебинен ишке ашуучу жагымдуу экономикалык шарттарды жана колдоо көрсөтүү механизмдерин түзүү [72, 85-б].

Көп деңгээлдүүлүк принциби улуттук экономиканын түрдүү деңгээлдеринде иш-чараларды ишке ашырууда да байкалат. Диссертациялык иште улуттук экономиканын алкагында экономикалык дем берүүнүн үч деңгээли (мамлекеттик, аймактык жана жергиликтүү) бар экендиги көрсөтүлдү. Бул учурда дем берүүнүн деңгээлинен көз каранды түрдө

ишкердик субъекти жыйындысында экономикалык дем берүүнүн синергетикалык эффектин калыптандырган кошумча мүмкүнчүлүктөрдү алат. Диссертацияда бул деңгээлдердин ар биринин өзгөчөлүктөрү табылган (8-таблица). Аларды эсепке алуу менен автор тарабынан экономикалык дем берүүнүн көлөмүн аныктоочу модель тургузулду.

Таблица 2.2.2. Ишкердик ишмердүүлүккө экономикалык дем берүү деңгээлдеринин салыштырмалуу талдоосу [72, 84-б]

	Мамлекеттик	Аймактык	Жергиликтүү
Институционалдык чөйрө	Мамлекет түрдүү институттардын өз ара аракеттенүүсүнүн түпкү максатын аныктайт, жүрүм-турумдун негизги эрежелерин жана мамилелердин тутумун калыптандырат	Аймактык бийлик анык институттарды субъекттер менен толтурулуусун ишке ашырат, ресурстук колдоону камсыз кылышат жана өз ара аракеттенүүнүн сапатын көзөмөлдөшөт	Жергиликтүү бийликтер ар жерлердеги институттардын укуктук корголуусун, жарандардын жана институционалдык субъекттердин коопсуздугун камсыз кылышат
Салыктык дем берүүлөр	Мамлекет бюджеттик принциптерди бекитет жана салыктык келип түшүүлөрдүн балансын калыптандырат	Аймактык бийлик бар болгон ресурстарды экономикалык ишмердүүлүктүн артыкчылыктуу түрлөрүнүн арасында кайра бөлүштүрөт	Жергиликтүү бийликтер ар жерлерде мүлктү пайдаланууну көзөмөлдөөнүн бар болгон куралдарын колдонушат
Миграциялык саясат	Мамлекеттик деңгээлде макроэкономикалык артыкчылыктар аныкталат жана экономикалык өнүгүүнүн кластерлери калыптандырылат	Аймактык деңгээлде миграциялык кыймыл каналдары камсыз кылынат, социалдык кепилдиктер жана жашоо шарттары көздө тутулат	Жергиликтүү деңгээл жаңы жашоо ордуна келип жатышкандардын социализациялануусу үчүн шарттарды түзүү боюнча жоопкерчиликти алып жүрүшөт
Адистерди даярдоо	Мамлекет адистерди даярдоо программасын түптөйт, билим берүүчүлүк стандарттарды жана талаптарды кабыл алат	Аймактык бийликтер тиешелүү компетенция-дагы адистерди даярдоого болгон мамлекеттик буюрманы аймактык ЖОЖдордун арасында бөлүштүрөт	Жергиликтүү бийликтер айрым ишкерлердин керектөөлөрүн топтоштуруунун эсебинен жаңы адистерге болгон керектөө рыногун түптөйт

Диссертацияда ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнө экономикалык дем берүүнүн жогоруда иштелип чыгылган принциптеринин жана факторлорунун негизинде аймактагы экономикалык дем берүүнүн көлөмдөрүн баалоонун модели негизделди. Бул моделдин алкагында негизги

көз каранды көрсөткүч болуп экономикалык дем берүү (ЭДБ) боюнча иш-чаралардын жалпы баасы, ал эми моделдин факторлору болуп – иш-чараларды ишке ашыруунун жыйынтыгындагы экономикалык натыйжалардын ыктымалдуу баалары саналышат.

$$ЭДБ = БН - С_{ЭДБ} \geq 0, \quad (1)$$

мында $БН$ – аймактын экономикасы үчүн бюджеттик натыйжа:

$$БН = H_{муз} + H_{кый} + \Delta C_{жум} + \Delta C_{соц}, \quad (2)$$

мында $H_{муз}$ – ишкердиктен келип түшкөн түз салыктардын өсүндүсү;

$H_{кый}$ – аймактагы керектөөчүлүк жигердүүлүктүн жана төлөмгө жарамдуу суроо-талаптын өсүүсүнүн эсебинен келип түшкөн кыйыр салыктардын өсүндүсү;

$\Delta C_{жум}$ – аймактагы жумушсуздукту каржылоого болгон бюджеттик сарптоолордун кыскаруусу;

$\Delta C_{соц}$ – үй чарбалардын ар бир адамга болгон кирешелеринин жогорулоосунун эсебинен социалдык төлөмдөрдүн кыскаруусу.

$С_{ЭДБ}$ – аймактагы ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнө экономикалык дем берүүгө болгон сарптоолор:

$$С_{ЭДБ} = C_{мигр} + C_{адис} + \Delta H, \quad (3)$$

мында $C_{мигр}$ – эмгек мигранттарынын социализациялануусуна кеткен сарптоолор;

$C_{адис}$ – ишкердик үчүн адистерди даярдоону каржылоого кеткен сарптоолор;

ΔH – аракеттеги ишкердикке болгон салыктык жүктү, административдик тоскоолдуктарды төмөндөтүүнүн натыйжасында салыктык келип түшүүлөрдүн кыскаруусу [69, 96-б].

Ошентип, моделди колдонуу ишкердикти өнүктүрүүгө экономикалык дем берүү концепциясын аймактын экономикасынын түрдүү куралдарды пайдалануу боюнча мүмкүнчүлүктөрүн объективдүү баалоонун эсебинен ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Иште белгиленгендей, экономикалык дем берүү программасын иштеп чыгуудагы баалоонун сапатын жогорулатуу үчүн

маани берүүчү чоңдуктардын математикалык күтүүлөрүн колдонуу максатка ылайык.

2.3. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүдөгү инвестициялардын ээлеген орду

Инвестициялар экономиканын структуралык кайра курууларынын маанилүү шарттарына, анын стабилдешүүсүнө жана андан аркы өөрчүүсүнө кызмат кылып келет. Азыркы дүйнөнүн коомчулугунун тажрыйбасы көрсөткөндөй, эл аралык тыгыз байланышсыз эркин рыноктук экономиканы түзүү мүмкүн эмес. Мында чет элдик түз инвестициялар чечүүчү фактор болуп саналат, анткени алар, коомдук өзгөрүүдөгү өлкөлөрдүн экономикасы үчүн эл аралык экономикалык кызматташуулардын башка формаларына салыштырмалуу бир катар артыкчылыктарга ээ:

- ✓ Кызмат көрсөтүү жана товар өндүрүүгө карата салынуучу капиталдын булагы б.э.;
- ✓ Алар өлкөнүн сырткы карызына кошумча болбойт;
- ✓ эл аралык байланыштарды түзүү аркылуу улуттук экономиканын дүйнөлүк экономикага натыйжалуу аралышып кетүүсүнө өбөлгө болот.

Кыргыз Республикасынын экономикасына кеңири масштабда чет элдик инвестицияларды тартуу менен биздин өлкөдө цивилизациялуу, социалдык маселелерге көңүлдөнгөн коомду түзүүнүн узак мөөнөттүү стратегиялык максаттарын пайда кылат. Инвестордун көз карашы менен алганда, бүгүнкү күндөгү Кыргызстан инвестициялар үчүн тобокелчиликтин өтө жогорку деңгээлиндеги өлкө болуп саналат. Экономиканын чабалдыгы жана туруксуздугу, бай табигый ресурстардын өздөштүрүлбөгөндүгү, реалдуу сектордун төмөндөшү, жогорку көлөмдөгү салыктар жана бажы жыйымдары, татаал жана туруксуз мыйзамдар, аткаруучу жана мыйзам чыгаруучу, о.э. саясий күчтөрдүн удаалашсыздыгы жана алдын ала белгисиздиги биздин өлкөнү чет элдик инвесторлор үчүн жагымсыз кылууда. Ошого байланыштуу, чет элдик түз инвестицияларды улуттук экономикага тартуу,

аларды максималдуу пайда алуу менен кошо ырааттуу пайдалануу маселелери өтө курч мүнөздө турат.

Кыргызстан өз өндүрүштүк потенциалын калыбына келтирүүгө, керектөө рыногун жогорку сапаттагы арзан товарлар менен толтурууга, экспорттук потенциалын структуралык кайра курууга, импорттун ордун алмаштыруу саясатын жүргүзүүгө кызыкдар. Чет элдик инвесторлор жогорку квалификациялуу жана арзан жумуш күчүнүн жаңы рыногуна, биздин өлкөнүн табигый ресурстарынын о.э. ата мекендик илимдин жетишкендиктеринин эсебинен пайда табууга өтө кызыкдар. Чет элдик инвестицияларды Кыргызстандын экономикасына тартуу жана бул жаатта көзөмөлдөнгөн мамлекеттик саясатты камсыздоо максатында биринчи жолу 1996-ж. Мамлекеттик Инвестициялар Программасы (МИП) иштелип чыккан жана Өкмөт тарабынан бекитилген. Алар республиканын экономикалык потенциалына негизделип, сырткы жардамды алуунун негизги принциптерин кынашкан жана экономиканын тармактарынын, о.э. багыттарынын өнүгүүсүнүн приоритеттүүлүгүн чагылдырышкан. Бүгүнкү реалдуу турмуш көрсөткөндөй, чет элдик түз инвестицияларды тартуу маселеси инвестициялык климаттан түздөн-түз көз каранды.

Ошентсе да, учурда түзүлүп жаткан жагымдуу инвестициялык климат капиталдык салымдардын өнүгүүсү тууралуу жакшы кабар берет.

Акыркы жылдары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү чет элдик жана ата мекендик инвесторлор үчүн инвестициялык климатты жакшыртууга багытталган иш чаралардын алдын алды.

2017 – жылы кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү 192,7 АКШ долларын түзүп, 2016-жылга жана 2013-жылга салыштырганда 1,6 эсеге төмөндөдү. 2016-жылга салыштырганда келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү кичи ишканаларда - 2,1 эсеге олуттуу азайган, ошол эле учурда орто ишканаларда алардын көлөмү тескерисинче – 1,5 эсеге көбөйгөн.

Тике чет өлкөлүк инвестициялар негизинен Бишкек шаарынын, Жалал-Абад жана Чүй облустарынын (84 пайызынан ашыгы) кичи жана орто ишканаларына тартылган.

2.3.1-таблица. Кичи жана орто ишканаларга тике чет өлкөлүк инвестициялардын аймактар боюнча түшүүсү (млн. АКШ долл.)

Көрсөткүчтөр	2014	2015	2016	2017	2018	2018-ж. /2014-ж. карага, %
КР боюнча , бардыгы:	303,3	216,2	739,7	313,5	192,7	63,5
анын ичинен:						
кичи ишканалар	233,2	134,1	463,5	272,3	131,3	56,3
орто ишканалар	70,1	82,1	276,2	41,2	61,4	87,6
Жалал-Абад облусу боюнча , бардыгы:	27,6	16,8	6,7	16,7	39,2	142,0
анын ичинен:						
кичи ишканалар	27,6	13,7	6,7	16,7	26,7	95,7
орто ишканалар	-	3,1	-	-	12,5	100,0
Облустун республика- дагы үлүшү, %	9,1	7,8	0,9	5,3	20,3	2,2 эсе
кичи ишканалар	11,8	10,2	1,4	6,1	20,4	172,9
орто ишканалар	0	3,8	0	0	20,4	100,0

*Автор тарабынан КРдин улуттук статистика комитетинин КРдеги кичи жана орто ишкердик 2014-2018-жылдардын материалдарынын негизинде түзүлдү

2.3.1-таблицадагы маалыматтарга таянсак, чет өлкөлүк түз инвестицияларды тартууда кичи ишканалар орто ишканаларга салыштырмалуу жигердүү аракет кылышкан. Орто ишканалар тарабынан 2014-, 2016- жана 2017-жылдары инвестиция тартуу боюнча иш чаралар корүлгөн эмес. Бул жагдай Жалал-Абад областында инвестицияларды

тартуу боюнча аймактык саясаттын начар жүргүзүлгөндүгүн айгинелеп турат.

Биздин оюбузча, кайра иштетүү тармагындагы кичи жана орто ишканаларга инвестиция тартуу боюнча ишмердүүлүктү өнүктүрүү боюнча жергиликтүү бийлик органдары менен бизнес чөйрөсүнүн өкүлдөрүнүн биргелешкен иш аракеттерин күчөтүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын экономикасына инвестицияларды тартууну стимулдаштыруу баалуу кагаздар рыногунун куралышынан көз каранды. Ошол эле мезгилде, мамлекеттин баалуу кагаздар жаатындагы саясаты ички инвестицияларды стимулдаштырууга жана калктын баалуу кагаздарга болгон сактык (сбережения) аракеттерине багытталган конкреттүү иш чараларга таянуусу абзел. Ички капиталдардын рыногунун, анын көлөмүнүн өнүгүүсү жана акталуусу чет элдик инвесторлор үчүн өтө маанилүү. Биздин республикага акча салып жатып, ар бир чет элдик инвестор эч болбой калган ченде өлкөнүн инвестициялык рыногунан кантип кетем деген ойду эч эсинен чыгарышпайт. Эгер биз өз өлкөбүзгө инвестиция жумшабай жатсак, анда чет элдик инвестор кайдан инвестиция жумшамак эле? Бул суроо капиталдардын рыногунда өзгөчө актуалдуу.

Казахстандын тажрыйбасы көрсөткөндөй, ички инвестициялык институттардын өнүгүүсү ички инвестициялардын көлөмүн оорчундуу жогорулатышы мүмкүн. Күчтүү банк системасы менен пенсиялык камсыздоонун топтоо системасынын симбиозу бул республикада өзүн өзү актаган күчтүү фондулук рынокту түздү. Мындай мүнөздөмөлөргө ээ болгон рынок жеке жана корпоративдүү инвесторлорду тарта баштады. Фондулук рынок экономикадагы өз ордун ээлей алды. Азыр эсе, Казахстандын баалуу кагаздар рыногун чет элдик инвесторлор үчүн инвестициялык жактан жагымдуу деп атоого болот.

Казахстан менен Туркиянын мисалында, биздин республика эл аралык фондулук рыноктун инфраструктурасынын бир бөлүгү боло алат. Бул багытта, чет элдик инвестицияларды жана инвестициялык активдерди башка

өлкөлөрдүн баалуу кагаздарына аккумуляциялап берүүчү оффшордук транзиттик инвестициялык фонддорду түзүү мүмкүнчүлүгүн кароо абзел. Кыргыз Республикасы, каалаган эмитенттин же мамлекеттин баалуу кагазын сатып алууга жана о.э. аталган инвестициялык активдерди сактоого мүмкүн болгон эл аралык фондулук аянтчага айлануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул эми келечектин иши, ал эми, чет элдик инвесторлор Кыргызстанда туруп эле Борбордук Азия жана КМШ өлкөлөрүнүн фондулук рынокторуна түздөн-түз инвестициялоону жүргүзө алууга мүмкүндүк түзүп берүү биздин жакынкы милдетибиз б.э..

Ишкердик аракеттердин абалына таасир этүүчү көптөгөн аргументтерди жана факторлорду мисал келтирүүгө болот. Аларды бири катары инвестициялык активдүүлүктү айталы. Өз кезегинде, менчиктештирилген ишканалардын, айрыкча АК «Кыргызэнерго», МАК «Кыргызтелеком» ж.б. сыяктуу монополист-ишканалардын акцияларына болгон суроо-талаптар дагы инвестициялык активдүүлүккө таасир этет.

Кыргызстандын ишканаларынын көпчүлүк бөлүгү буга чейин менчиктештирилип бүткөндүктөн, чет элдик жеке капиталды тартуу иши көбүн эсе Кыргызстандын акционердик коомдорунун акцияларын чет элдик инвесторлорго сатуу жолу менен жүргүзүлөт. Ошону менен бирге, жакынкы чет өлкөлөр менен инвестициялык кызматташуу маселеси экономиканын мындан аркы өнүгүүсүнүн жана турукташуусунун бирден-бир каражаты боло алат. Муну ишке ашыруу үчүн ар бир өлкөнүн жалпы өнүгүү спектрин (адистешүүсүн, кооперациясын, зарыл продукциялардын түрлөрүн өндүрүүнү)эске алган жана макулдашылган экономикалык саясат зарыл

КМШ га катышуучу өлкөлөрдүн инвестициялык ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруу үчүн инвестициялык долбоорлорду биргелешкен мамлекеттик-коммерциялык каржылоо зарыл. Консорциумдар жана эл аралык каржы лизинги сыяктуу келишимдик билгелешкен уюмдарды түзүү абзел.

Чет элдик түз инвестициялар катары чет элдик капиталдын катышуусунун негизги формаларынын бири болуп, биргелешкен жана чет элдик ишканаларды түзүү эсептелет. 1991–2012-жж. аралыгында алар тарабынан тартылган инвестициялар республиканын экономикасына оорчундуу таасир эте алышты. Аны менен биргеликте, кыргыз инвесторлорунун биргелешкен ишканалардын уставдык фондундагы үлүшүн аныктоо ыкмаларын өркүндөтүү зарыл. Ал үчүн чет элдик ишканалардын катышуусу бар коммерциялык ишканалардын уставдык фондуна кыргыз үлүшү катары салынган имараттарга, курулуштарга, шаймандарга, жерге баа берүү ыкмасын иштеп чыгуу өтө маанилүү.

Ишканалардын инвестициялык активдүүлүгү үчүн чет элдик насыялар өнүгүүнүн маанилүү фактору болуп эсептелет, ошондуктан, анча жогору эмес пайыздагы узак мөөнөттүү чет элдик каржы ресурстарын тартуу зарыл. Бирок, алар насыя алуучу ишканалардын чет элдик компаниялардан биротоло көз каранды болуп калуусунан алыс болуу зарыл.

Тилекке каршы, бизде насыялык бүтүмдөрдү түзүү шарттары жетишээрлик деңгээлде иштелип чыгылбай келет. Натыйжада насыя каражаттарынын негизги бөлүгүн насыя берүүчүлөрдүн өздөрү пайдаланышат, б.а. өз шарттарын таңуулап келишет.

Насыялык каражаттардын белгилүү бир бөлүгү башка өлкөлөрдө калып кетүүдө, анткени, чет элдик фирмалар жана подрядчиктер көптөгөн тендерлердин утуучулары болуп калат. Мисалы, Германия, Бельгия, Франция, жана Ирландиянын фирмалары дары-дармектерди сатып алууда саламаттыкты сактоону реформалоо долбоору эле боюнча тендердин жеңүүчүлөрү болуп калышкан. Келишимдин жалпы суммасы 1,5 млн. АКШ долл. түзгөн. Ал эми аталган сумма ырааттуу насыя келишими түзүлгөн учурда жергиликтүү дары-дармек өндүрүүчүлөрдү колдоого багыттоого, мисалы, «Айдан фарма» фармацевтикалык ишканасынын натыйжалуу ишин калыптандырууга болмок.

Акча каражаттарынын көпчүлүк бөлүгү эмгек маянага, эл аралык эксперттердин командировкалык чыгымдарына, жашоо-тиричилигине жана кошумча төлөмдөрүнө кетээрин баса белгилеп кетүү абзел.

Насыяларды продукция жеткирип берүүчүлөргө кайтарып берүү шарты (компенсациялык макулдашуулары) бар максаттуу банктык салымдар сыяктуу чет элдик насыяларды алуу бүгүнкү күндө маанилүү. Чет элдик өнөктөш машина, шайман; технология, комплекстүү заводдорду алып келүүсү жана ал алып келинген шаймандар аркылуу өндүрүлгөн продукцияларды насыялардын акысына алмашуу аркылуу түзүлүүчү бүтүмдөрдү стимулдаштыруу максатка ылайык болот.

Капиталдык салымдарга карат бюджеттен каралуучу көмөк каражаттарды (ассигнация) тармактардын же аймактардын ортосунда бөлүштүрүүдө жеке, тандалма каржылоого өтүү зарыл. Ошол эле мезгилде, инвестициялык объекттерди конкурстук негизде куроо манилүү болоор эле. Андыктан, мамлекеттик-коммерциялык каржылоо идеясын өнүктүрүүнү шарттаган эки жаңы механизмди ишке ашыруу зарыл:

- 1) долбоорлорду тастыктоо (сертификация);
- 2) инвесторлорго мамлекеттик кепилдик.

Адатта, долбоорлорду тастыктоо учурунда, инвесторлорду тартуу боюнча атайын аукцион өткөрүшөт. Чет элдик өнөктөштөр менен болгон байланыштар көрсөтүп тургандай, мындай аукциондорду өткөрүү долбоорлорго болгон ишенимди жогорулатат жана инвестициялык рынокто капиталдардын атаандашуусун түзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Жеке инвесторлорго карата Өкмөттүн мамлекеттик кепилдиги деген – эгерде инвесторго тийешеси жок себептерден улам инвестициялык долбоордун аткарылуусу үзгүлтүккө учураса, анда ал долбоорго салынган каражаттардын кандайдыр бир бөлүгү мамлекет тарабынан инвесторго кайтарып берүү милдети б.э.. Бирок, 100% тобокелчиликти мамлекет өзүнө албоосу абзел. Ал милдеттердин бир бөлүгүн насыя берүүчү банк өзүнө алуусу шарт.

Инвестор да өз кезегинде бул шартка жооп катары тосмо милдеттерди берүүсү керек. Мындай болбогон учурда эл аралык коррупциянын күчөөсүнө шарт жаралат.

Ишкердикти уюштуруудагы күрөө тутумунун негизинде түзүлгөн жогорку натыйжалуу инвестициялык долбоорго карата берилүүчү мамлекеттик кепилдик эл аралык деңгээлдеги талаптарга жооп берүүсү абзел.

Чет элдик инвесторлор үчүн Кыргызстандын жагымдуулугунун эң башкы фактору болуп:

- ✓ аймактык рынокко чыгуу (буга 30 чукул компаниялар кызыктар);
- ✓ жумуш күчүн төлөп берүүгө болгон төмөнкү чыгымдар (30% айланасында);
- ✓ Эркин экономикалык аймактарга артыкчылык берүү пакети (30% айланасында).

Биздин пикирибизде, мындан ары инвестициялык жараяндарды активдештирүү жана инвестициялык климатты өркүндөтүү үчүн төмөнкү чараларды аткаруу зарыл:

- 1) Ишканаларды реконструкциялоо үчүн чет элдик жеке инвестицияларды тартуу;
- 2) Чет элдик жеке инвестицияларды бөлүштүрүүдө отчеттуулукту жана мамлекеттик көзөмөлдү күчөтүү;
- 3) Көргөзмөлөрдү уюштуруу жана чет мамлекеттердеги инвестициялык долбоорлордун көргөзмөлөрүнө катышуу, кагаз басылмаларына жарнамалык-маалыматтык компанияларды ишке ашыруу аркылуу аймактардагы жагымдуу инвестициялык климатты түзүү;
- 4) Инвестициялык капиталдардын рыногунда Кыргызстанга атаандаш өлкөлөрдөгү шарттарга ылайык салыктын, тарифтердин жана жеңилдетүүлөрдүн оптималдуу деңгээлин камсыздоо;
- 5) Чет өлкөлүк өнөктөш машина, жабдык, технологиялар жана комплекстүү заводдорду алып келип, ордуна ошол жабдыктар тарабынан

өндүрүлгөн сырьё жана жарым фабрикаттарды ала тургандай макулдашылган бүтүмдөрдү стимулдаштыруу;

6) КМШга мүчө мамлекеттерден капиталдарды тартуу инвестициялык долбоорлорду биргелешкен мамлекеттик-коммерциялык каржылоо, эл аралык каржы лизинги, концорциум сыяктуу биргелешкен уюмдарды түзүү жолу менен жүзөгө ашырылуусу абзел;

7) Чет өлкөлүк жеке инвестицияларды тартуу максатында эл аралык валюталык каржы институттары (биринчи кезекте БВФ, МБРР, ЕБРР) менен республиканын кызматташуусу;

8) Эң пайдалуу макулдашууларды издөө, уюмдар тарабынан эл аралык стандарттарды жана талаптарды кабыл алуу, жеке сенчик ээлерин көбөйтүү жана ички экономикалык көзөмөлдү күчөтүү, мындан сырткары чет элдик инвестицияга карата улуттук стратегияны координациялоо;

9) Инвестициялык долбоорлор сынак аркылуу тандоо үчүн аукциондор жана тендерлер системасын өркүндөтүү.

Чет элдик түз жана кыйыр инвестицияларды тартуу мамлекет тарабынан таразаланган мамилени талап кылат. Бүткүл экономиканы тартып кете ала турган “өсүү чекиттерине” инвестициялоодо чет элдик капиталды пайдалануу натыйжалуу болот.

Ошону менен бирге, акыркы ондогон жылдарда пайда болгон көйгөйлөр бар. Алар кандайдыр бир деңгээлде коомдук-саясий жана экономикалык түзүлүштүн атрибуту катары эсептелүүдө:

- өтө чоң ички экономикалык ресурстар. Инвестициялык процесстер өндүрүштүн төмөндөгөн, инфляция жана сатып алуу жөндөмдүүлүктөрдүн начарлаган шарттарында жүрүүдө;

- кичи ишканалардын айланма каражаттарынын дефицити, эсептешүүлөрдүн жана төлөмдөрдүн бурмаланган системасы, экономиканын бир канча бөлүгү курулай иштеп келүүдө;

- өндүрүштүк кубаттуулуктардын төмөн жүктөмү, дээрлик баардык тармактарда негизги фонддордун жешилүүсү (износ) сынчыл деңгээлге жетти;

- учурда болгон инвестициялардын көлөмү эконмиканын реалдуу секторуна болгон инвестициялар менен айлантуу чөйрөсүнүн (бул чөйрөгө көбүрөөк) ортосунда өтө туура эмес бөлүштүрүлгөн;

- инвестициялык долбоорлордун натыйжалуулугуна карата өзгөчө жогорку талаптардын болуусу менен катар эле капиталдык салымдарды узак убакытта өздөштүрүүдөн улам потенциалдуу инвестициялык көлөмдүн чөйрөсүнүн тарышы;

- банктык насыялар боюнча жогорку пайыздык коюмдар, банк секторунун кичи жана орто ишканалардагы өндүрүштөн бөтөнчөлөнүшү (изолированность);

- техника менен технологиянын жаңылануусуна болгон капиталдык салымдардын жоктугу.

- Айыл чарба багытындагы жер-аянттарынын санын чектүүлүгү;

- Ички рыноктун кичи некейлиги;

- Начар өнүккөн коммуникациялык структура;

- Экспорттук товарларды ташууга болгон транспорттук чыгымдардын чоңдугу потенциалдуу инвесторлордун көзүнө биздин өлкөнүн жагымдуулугун бир канча төмөндөтөт.

Мындан сырткары:

- Бүгүнкү күндө чет элдик инвестицияны тартуу чөйрөсүндөгү болуп жаткан жайдайлар мыйзам базасынын начар болуусунун жана бул маселелердин чабал изилденүүсүнүн “күзгүдөн чагылгандай” кесепети б.э.

- Кыргыз Республикасынын салык кодекси, “Инвестициялар жөнүндөгү мыйзам” жана башка ченемдик-укуктук актылар Кыргызстандын ички рыногундагы баардык субъекттер үчүн салык алууда бирдей укук берет. А бирок, КМШ өлкөлөрүнүн аймагында табигат о.э. эмгектик ресурстары боюнча жагымдуулугу жагынан Кыргызстандан артта калбай турган

чөлкөмдөр бар экенин унутпоо абзел. Арийне, аларда жеңилдетилген салык салуу режиминин бар болуусунун натыйжасында чет элдик инвесторлор өз капиталдарын Кыргызстанга эмес, ошол жактарга жумшап жатышат;

- Чет элдик жана биргелешкен ишканаларды юридикалык каттоодон өткөрүү тартиби көп убакытты алууда. Чарбалык ишмердүүлүктү жүргүзүү боюнча өтүнүчтү жол-жоболоштуруу өтө ири сандагы документтерди талап кылат, кала берсе бюракратизм, убаракерчилик жана паракорчулук да инвесторлорду качырууга өбөлгө болууда;

- Ар кандай органдар (ГНИ, МВД, МНБ, прокуратура ж.б.) тарабынан жана ар кандай маселелер боюнча тынымсыз текшерүүлөрдүн тартиби да жок эмес. Ошентсе да, болгон мыйзамдарга КР Өкмөтү тарабынан түп тамырынан бери өзгөртүүлөр үстөкө-босток киргизилүүдө. Эгер алар Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынса, анда чет элдик инвестициялардын катышуусу аркылуу кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүдөгү тоскоолдуктар жакынкы күндөрү албетте алынып салынат.

Инвестициялоо тууралуу чечимди кабыл алып жатып инвестор биринчи кезекте бардык чыгымдарды жана тобокелчиликтерди дыгат эсептеп чыгат жана ал эсептөөлөрү оң натыйжа берсе гана биздин рынокко пайда болуусу мүмкүн.

Ушул көз караш менен алганда, учурда Кыргыз Республикасы потенциалдуу инвесторлор үчүн өтө эле кызыктырууну көрсөтө албай келүүдө деген ойдобуз. Бирок, бул негативдүү факторлордон арылуу үчүн Кыргызстанда бардык мүмкүнчүлүктөр бар. Эң башкысы өз алдынча инвестициялык чөйрөнү түзүү мүмкүнчүлүгү колунда турат.

Коррупция – биздин коомубуздун эң бир чоң жана жаралуу көйгөйү болуп саналат. ПРООН долбоорунун чегинде жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө бизнесмендердин 39% коррупцияны реформаларды жүргүзүүдөгү негизги тоскоолдук деп эсептешкен. Бүткүл дүйнөлүк банк институтунун маалыматтарына таянсак, коррупциянын кесепетинен Кыргызстан 5 жыл аралыгында 70% инвестицияларды жоготуусу мүмкүн.

Бир жагынан караганда, Кыргызстан либералдуу экономикага ээ, бирок, көзгө көрүнө бербеген көйгөйлөр, “котур таштар” бар. Эркин экономика болуп турса дагы, инвесторлордун биздин өлкөгө каражат жумшоодон качып туруусу, аталган сентенцияны далилдеп турат.

Чет элдик инвестицияларды тартуу кандайдыр бир даражада жергиликтүү ишмерлердин, чиновниктердин, бизнесмендердин, бийликке жакындардын кызыкчылыктарына таянып келет. Чындыгында бизде ири оюнчулар бардык бизнести өз кызыкчылыктарына баш ийдирип алган авторитардык экономика өкүм сүрүүдө. Бул факт биздин өлкөнүн эл аралык имиджине да кедергисин тийгизиүүдө. Мисалы, Кыргызстан эркин экономикалуу өлкөлөрдүн рейтингинде 103 орунда турат. Мындай изилдөөлөрдү “Наследие” фонду менен авторитеттүү “Уорлд стрит джорнал” журналы жүргүзүшкөн. Ошол эле учурда Азербайджан (106), Россия (114), Украина (117), жана Казахстан (131) орундарда биздин өлкөдөн кийин турушканы менен, алардын экономикалык потенциалы жана табигый ресурстары чет элдик инвестицияларды бир топ натыйжалуу жана кыйла чоң көлөмдө тартууга мүмкүндүк берип келет. Эгерде, биздин өлкөнүн артыкчылык жактарын карап көрө турган болсок, анда табигый, маанилүү ресурстарды – гидроэнергетикалык, суу, жер алдындагы ресурстарды белгилеп кетүүгө болот. Мындан сырткары, туризмдин, айрыкча экстремалдык түргө кирген, бийик тоодогу – аскаларга чыгуу, альпинизм, треккинг ж.б. экстремалдуу өнүгүүсүн атасак болот.

Кыргызстанда үч экономикалык багыт потенциалдуу түрдө приоритеттүү өнүгүүгө ээ. Алар: гидроэнергетикалык комплекс жана тоо өнөр жайы, айыл чарбасынын өнүгүүсү, туризм индустриясы. Учурда, геоэкономикалык көз караш менен алганда инвестициялык чөйрөгө таасир этүүчү бардык объективдүү кемчиликтерге карабастан, Кыргызстан өтө дурус жайда турат. Республиканы тегерегинен өтө гигант рынокко ээ, Кытай, Индия, Россия, Казахстан, Өзбекистан, Таджикистан, Афганистан, Пакистан, Араб дүйнөсү сыяктуу өлкөлөр курчап турат. Бул өлкөлөрдүн

ортосунда өтө чоң капитал жана товар агымы бар жана ал келечекте аябай кеңейиши мүмкүн. Ушул товардык-каржы агымын Кыргызстан аркылуу өтүүсүнө тартуу же багытын буруу зарыл. Бул республиканын индустриалдык жактан дүркүрөп өсүүсүнө эбегейсиз өбөлгө түзөөр эле.

Түштүк-чыгыш өлкөлөрү, айрыкча Кытай, өз өнүгүүсүнүн “өткөөл мезгилинде” эркин аймактарды түзүү жолу менен кетишкен.

Чындыгында, бүткүл өлкөнүн аймагында инвестициялык климатты түзүү кыйын болуп турган учурда, аны кичи некей ЭЭА чөлкөмүндө түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Кыргызстанда кичи ишкана түзүүнү каалаган чет элдик инвесторлор, көбүн эсе, аталган ишканага ЭЭА макамын берүү шарттын коюп келишет. Анткени, Бүткүл дүйнөлүк Банктын адистеринин корутундусуна таянсак, чет элдик инвесторлор үчүн ЭЭА дагы салык жана башка жеңилдетүүлөр эле эмес, ЭЭА дагы даана укуктук-ченемдик шарттардын болуусу, о.э. көмүскө жыйымдардын (коррупциянын) жоктугу да өтө кызыктырат.

Кыргызстандын экономикасында терс факторлордун бири - бул чет элдик түз инвестициялардын облустар боюнча бирдей бөлүштүрүлбөшү. Ал деген тигил же бул аймактын жагымсыз абалда калуусуна алып келет.

Натыйжада, миграция күчөйт, жер-жерлерде социалдык чыңалуулар жаралат.

Бирок, мамлекеттин саясаты демилгелердин жана алкоолордун эсебинен инвестор үчүн жагымдуу жана пайдалуу чөйрөнү түзүп берүүгө багытталуусу абзел. Мына ушундай жол аркылуу биздин аймактардагы кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүдөгү теңсиздикти жоюуга болот.

Кыргыз Республикасында ЭЭА түзүү маселесинде аймактык өнүгүү концепциясына таянуу эң туура багыт болмок. Чындап эле, өлкөнүн экономикасы көтөрүү – аймактардын экономикасын көтөрүү дегенди түшүндүрөт.

2-бап боюнча тыянактар:

1. Изилдөөнүн жыйынтыктары кичи жана орто ишкердиктин ишмердүүлүгү бардык тармактарда өсүү тенденциясына ээ экендигин көрсөттү. 2017 – жылы кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү 192, 7 АКШ долларын түзүп, 2016-жылга жана 2013-жылга салыштырганда 1,6 эсеге төмөндөдү. 2016-жылга салыштырганда келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү кичи ишканаларда - 2,1 эсеге олуттуу азайган, ошол эле учурда орто ишканаларда алардын көлөмү тескерисинче – 1,5 эсеге көбөйгөн.

Кайра иштетүү тармагындагы кичи жана орто ишканаларга инвестиция тартуу боюнча ишмердүүлүктү өнүктүрүү боюнча жергиликтүү бийлик органдары менен бизнес чөйрөсүнүн өкүлдөрүнүн биргелешкен иш аракеттерин күчөтүү зарыл.

2. Кичи жана орто ишкердик Кыргызстандын эл чарбасынын дээрлик бардык тармактарында бар. Андыктан, аны мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо маселелери бул маселелерге катыштыгы бар бардык мамлекеттик жана коомдук түзүмдөрдүн ортосундагы системалуу жана макулдашылган аракеттерди талап кылат. Бул жагдай, о.э. Кичи жана орто ишкердик менен байланышкан, чечилбеген башка маселелер жалпы мамлекеттик улуттук программаларды кабыл алууну талап кылууда.

3. Кыргызстан өз өндүрүштүк потенциалын калыбына келтирүүгө, керектөө рыногун жогорку сапаттагы арзан товарлар менен толтурууга, экспорттук потенциалын структуралык кайра курууга, импорттун ордун алмаштыруу саясатын жүргүзүүгө кызыкдар. Кыргызстандагы ишкердик ишмердүүлүктүн учурдагы өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүнүн негизгиси катары мамлекеттик илимий мекемелер менен жеке бизнестин кеңири өз ара аракеттенүүсүнүн жоктугун жана тиешелүү түрдө илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларынын коммерциализациялануусунун болгону 5% ды түзгөн төмөн деңгээлин айтууга болот. Ишкердикти өнүктүрүүдөгү курч көйгөйлөрдүн дагы бири – коррупция – биздин коомубуздун эң бир чоң жана жаралуу көйгөйү болуп саналат.

Бап 3. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн мамлекеттик саясатын өркүндөтүү

3.1. Кыргыз Республикасында кичи жана орто ишкердик ишмердүүлүгүн мамлекеттик тескөө

Ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөө – чоң кызыкчылыкты жараткан жана ошону менен бирге белгилүү деңгээлде татаал болгон кеңири тема. Рыноктук мыйзамдуулуктун түптөлүүсү жөнөкөй жана тегих болуп гана орун алып калбайт. Эң маанилүү мыйзамдар азыркыга чейин кабыл алына элек, өлкөнүн экономикасынын эң маанилүү чөйрөлөрү мыйзам алдындагы укуктук актылар менен аздыр-көптүр ийгиликтүү тескелүүдө. Бирок мында да ишкердикти өнүккөн коом үчүн нормалдуу болгон укуктук тескөөнүн стандарттарына жетишүүгө жол алыс.

Ишкердикти административдик-укуктук тескөө көйгөйлөрүн окуп-үйрөнүү – өлкөдөгү экономикалык реформаларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарынын бири. Ал буга чейин кетирилген жана алдыда болуучу бардык каталар менен жетишкендиктерди эсепке алуу менен сөзсүз улантылат.

Ишкердик ишмердүүлүктү тескөө мамлекеттин мыйзам базасын анын негизги багыттары боюнча тутумдаштыруу жана талдоо менен түздөн-түз байланышкан.

Экономикалык субъекттердин ишмердүүлүгүн мамлекет тарабынан тескөө маселеси азыркыга чейин саясий дискуссиялардын предмети болуп саналат. Авторлор муну зарыл, бирок ага жетишүү буйруктук администрациялоо ыкмалары менен эмес, ченемдерди жана эрежелерди иштеп чыгуу жана мыйзамдуу түрдө бекитүү, аларды ишкерлер тарабынан да, мамлекеттик жана муниципалдык органдар тарабынан да кыйшаюусуз аткарууга жетишүү аркылуу болуусу керек деп эсептешет.

Кыргыз Республикасында ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн бирдиктүү мыйзамдык тутуму куралуу

стадиясында турат. Анда тиешелүү мыйзамдар кабыл алынганга чейин башка укуктук актылар, анын ичинде Кыргыз Республикасынын бийлик органдарынын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын чечимдери менен толтурулуусу зарыл болгон олуттуу боштуктар бар. [28, 234-б.]

Ишкерлердин социалдык-экономикалык жыргалчылыгы көп тараптан ишкердик ишмердүүлүктү учурдагы административдик-укуктук тескөөнүн принциптери мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер тарабынан канчалык туура түшүнүү менен кабыл алынгандыгынан жана алар тарабынан тиешелүү ченемдер жана эрежелер канчалык квалификациялуу колдонулуп жаткандыгынан көз каранды.

Ишкердик ишмердүүлүктүн өз алдынчалуулугунун административдик-укуктук кепилдиктери аткаруу бийлиги ишке ашырып жаткан жалпы укуктук режиминин туундусу болуп саналат. Алар аткаруу бийлиги органдарынын ишкерлер менен болгон мамилелерин аныктоочу укуктук ченемдердин тутумунда, ишкердин аткаруу бийлиги органдарынын укукка каршы аракеттеринен өзүн-өзү коргоо укугунда туюнтулушат.

Жалпы укуктук режим аткаруу бийлиги органдарынын ишмердүүлүгүндөгү мыйзамдуулукту көздө тутат, а демек ишкерлердин укуктук абалын орнотуучу мыйзамдарды кармануу жана аткаруу алардын милдети. Аткаруу бийлиги органдары ишкерлердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу боюнча иш-чараларды кабыл алууга милдеттүү, ал эми ишкерлердин өз алдынчалуулугун чектөөчү укукка каршы актылар жоюлууга тийиш.

Ишкерлердин кепилдиктери үчүн маанилүү болуп мамлекеттин жана анын органдарынын ишкерлердин ишмердүүлүгүнө кийлигишүүсүнө салынган жалпы тыюу жана бул эрежеден четтөөнү мыйзамдуу гана түрдө орнотуу саналат.

Ошондой эле ишкердик ишмердүүлүктү чектөөгө каршы кепилдиктерге аткаруу бийлиги органдарынын компетенциясын бекемдөөчү

ченемдер кирет. Алардын компетенциясынын мүнөзү төмөнкүчө: алар ишканалар менен уюмдарды түздөн-түз ыкчам башкаруудан четтетилген, алар көзөмөлдүк функцияларды гана аткарышат. Ошол эле учурда аткаруу бийлигинин органдары көзөмөлдү да өздөрүнүн компетенциясынын чегинде аткарышат. Мисалы, ишкер мамлекеттик органдардын алардын компетенциясына кирбеген талаптарын аткарбай коюу, аларды көзөмөлгө тиешеси жок материалдар менен тааныштырбай коюу укугуна ээ.

Кепилдиктердин негизги принциптеринин бири болуп мамлекеттин жана анын органдарынын, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишкердик ишмердүүлүк субъекттеринин ички, утурумдук ишмердүүлүгүнө кийлигишпөө принциби саналат. Бул Кыргызстандагы рыноктук мамилелердин кыйынчылык менен болуп жаткан түптөлүү жана өнүгүү жараянындагы негизги нерсе болуп калды, себеби дал ушул эркин ишкерлер учурдагы экономикалык өзгөрүүлөрдүн негизги кыймылдаткыч күчү жана бекем тирөөчү болуп жатышат.

Ишкерлер менен мамлекеттин өз ара мамилелеринин учурдагы өнүгүүсүнүн негизги тенденциясы – бул ишкердик ишмердүүлүктү мамлекеттик башкаруудан (мындай көрүнүш “социалисттик экономикага жана анын административдик-командалык тутумуна таандык) административдик-укуктук тескөөгө улам жана өтө жөнөкөй эмес өтүү, б.а. ишкердик субъекттеринин “ички иштерине” кийлигишүүсүнөн баш тартуу болуп саналат. Ошол эле учурда мамлекет ишкерлерди баш-аламан рынокко жөн эле “бошотуп коюп” жибере албайт. Бирок, ишкерлерди түздөн-түз башкаруудан жана буйрук берүүдөн айырмаланып, бүгүнкү күндө мамлекет “оюндун эрежелерин” орнотуу менен гана чектелип жатат. Алар дайыма эле ийгиликтүү жана адилеттүү боло бербеген, а кээде ишкерлердин ишмердүүлүгүн өтө катуу регламенттеген, бирок бардыгы үчүн бирдей жана бардыгы тарабынан – ишкерлер да, мамлекет да тарабынан аткарууга милдеттүү болушат. Орнотулган эрежелерди бузгандыгы үчүн эки тараптын тең жоопкерчилигин да мамлекет орнотот.

Экономикалык реформа ишкердик ишмердүүлүктүн субъективдүү курамын түп-тамырынан өзгөрттү. Менчик формаларынын көп түрдүүлүгү, мыйзам тарабынан тыюу салынбаган экономикалык ишмердүүлүктүн эркиндиги ишкердиктин көптөгөн уюштуруучулук-укуктук формаларынын – юридикалык жактардын түрдүү түрлөрүнүн да, жарандар тарабынан юридикалык жакты түзбөй туруп жүргүзүлгөн жеке ишкердиктин да пайда болуусуна алып келди. Анык бир шарттарда ишкердик ишмердүүлүктүн субъекттери катары коммерциялык эмес уюмдар, ошондой эле коммерциялык ишканалардын биримдиктери түптөлө башташты.

Ишкердик субъекттеринин ишмердүүлүгүн мыйзамдуу тескөө түптөлүү баскычында турган кези. КРнын Жарандык кодексинин биринчи бөлүмүндө ишкердиктин уюштуруучулук-укуктук формаларынын негизги белгилери саналып өтүлгөн. Жарандык кодекс ишкердик субъекттеринин анык түрлөрүнө арналган атайын ченемдик актыларга шилтеме жасайт. Алардын ичинен бүгүнкү күндө иштеп жаткандары – бул “Акционердик коомдор жөнүндө” (27.03.2003, № 64), “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” (15.10.1999, № 111), “Кооперативдер жөнүндө” (11.06.2004, № 70), “Чарбалык шериктештик жана коомдор жөнүндөгү” (15.11.1996, № 60) мыйзамдары. Ишкердиктин уюштуруучулук-укуктук формаларынын көп түрдүүлүгү анын субъекттик курамын изилдөөнү өзүнчө чоң көйгөй катары бөлүп көрсөтөт.

Ишкерлерди каттоого байланыштуу, алардын ишин токтотуу жөнүндөгү, жекече алганда кубатсыздануу (банкроттук) сыяктуу олуттуу көйгөй жөнүндөгү маселени да карабай коюуга болбойт. Бул көйгөйгө атайын мыйзам арналган. “Кубатсыздануу (банкроттук) жөнүндөгү” мыйзамдын жаңы редакциясы (1998-жыл) биринчи жолу ишкер эмес болушкан физикалык жактардын банкрот болуу эрежелерин аныктады.

Ишкерлердин субъекттик курамын сапаттык өзгөртүүдө менчиктештирүү мыйзамы чоң роль ойноду. Мамлекеттик менчикти өлкөдө жүргүзүлгөн ири масштабдагы менчиктештирүүнүн көзгө көрүнүп турган

кемчилдиктерине карабастан менчик ээлеринин кеңири катмарын түзүүгө мүмкүн болду. Биринчи кезекте соодага, коомдук тамактанууга жана калкты тиричилик жактан тейлөөгө таасирин тийгизген, “кичи менчиктештирүү” деген атка конгон чөйрөдөгү оң жактуу өзгөрүүлөр көбүрөөк көзгө ташталып турду. Менчиктештирүү боюнча атайын мыйзамдуулук менчиктештирилген ишканалардын – мамлекеттин катышуусунун чоң үлүшү сакталган акционердик коомдордун ишмердүүлүгүн өзгөчө көрүнүштө бүгүнкү күндө да тескөөсүн улантып жаткандыгын белгилей кетүү керек. Бул мыйзам бир катар принципиалдуу маселелер боюнча аларды жалпы жарандык мыйзамдуулуктун таасир этүү чөйрөсүнөн чыгарып келет. Бул нерсе Жарандык кодексте да, “Акционердик коомдор жөнүндөгү” мыйзамда да каралган.

Кыргызстандагы рыноктук мамилелердин түптөлүүсүнө салык салуу жана мамлекеттин каржылык-насыялык саясаты сыяктуу ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн эң маанилүү түрлөрүнүн өнүгүүсү туура келүүдө. Мыйзамдуулуктун бул чөйрөсү да экономисттер менен ишкерлердин арасында олуттуу жана орундуу кекээрге дуушар болууда. Салык мыйзамдуулугунун татаалдыгы, көп баскычтуулугу, а кээде карама-каршылыгы да, салыктардын ыксыз жогору койдумдары практикада физикалык жактар тарабынан да, юридикалык жактар тарабынан да салык салуудан өзүнүн кирешелерин жашырып калуусуна алып келүүдө. Кыргызстандагы жаңыдан пайда болгон Салык кодекси бул чөйрөдөгү көптөгөн көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган.

Кыргызстандагы валюталык жана фонддук рыноктор дагы эле түптөлүү баскычында туруп, экономикалык эмес, саясий мүнөздөгү себептер боюнча бат-бат термелүүлөргө дуушар болууда, бул болсо анын туруксуздугун айгинелейт. Мында да рыноктун, өзгөчө фонддук рыноктун (баалуу кагаздар рыногунун) катышуучуларынын ишмердүүлүгүн так, мыйзамдуу тескөө жетишпейт, бирок, ошого карабастан, бул чөйрөдө маанилүү жылуулар бар: жетишээрлик көлөмдүү жана кеңири болгон

“Баалуу кагаздар рыногу жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынды, баалуу кагаздардын эмиссиялоонун жаңы стандарттары иштелип чыгылып, бекитилүүдө.

1997-жылдын 3-мартында № 12 “Лицензиялоо жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынды. Бирок бул мыйзам лицензиялануусу керек болгон ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн камтый алган жок жана ишмердүүлүктүн мындай түрлөрүнүн көлөмдүү тизмесинен кийин дагы “башка мыйзамдар тарабынан каралган ишмердүүлүктүн дагы башка түрлөрү” деген шилтемени камтыйт, ал эми мындай түрлөр жетишээрлик көп. Мындан сырткары, бул мыйзам күчүнө кирген мезгилден бери ага бир нече жолу өзгөрүүлөр киргизилди (бул жараян али-бери бүтпөйт окшойт) – ар бир өзгөрүүдө мыйзам чыгаруучу жогорудагы тишмени ишмердүүлүктүн “унутта калган” түрлөрү менен толуктап турду.

Мамлекеттин товарларды жана кызматтарды өз алдынча өндүрүүчүлөрдүн ички ишмердүүлүгүнө кийлигишпөө принципине ылайык мамлекет объективдүү түрдө алар менен болгон мамилесинде керектөөчүнүн кызыкчылыктарынын өкүлү болот. Мына ушундай түрдө практикада жигердүү иштеп жаткан “Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндөгү” (10.12.1997, №90) мыйзам кабыл алынган. Ошол эле учурда “Атаандаштык жөнүндөгү” (22.01.2011, № 116) мыйзамы тууралуу да айта кетүү керек.

Албетте, мыйзамдын үстөмдүүлүгү мыйзамдуу бизнеске юридикалык негиз берип гана калбастан, рыноктук экономикада катышуу эрежелерин да орноткон юридикалык базанын түзүлүүсүн, өнүгүүсүн жана консолидациясын билдирет.

Ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн көптөгөн маселелери укуктун административдик жана башка тармактары менен жандаш болушкан башка тармактар тарабынан түздөн-түз тескелет.

Мисалы, экологиялык укук ишкерлердин жаратылышты коргоочулук ишмердүүлүгүн тескесе, эмгек укугу – алардын жалданма жумушчулар менен болгон мамилелерин тескейт.

Кыргызстандагы кичи ишканалардын укуктук курчоосу алардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна олуттуу чектөөлөрдү коюу менен бүгүнкү күндө кичи ишкердик секторунун өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратууда. Бул салык салуу, бизнести каттоо процедурасы, лицензиялоо, имараттарды жана/же жерди бөлүштүрүү жана квоталарды берүү сыяктуу областтарда байкалып жатат. Кичи ишканалардын так белгиленген милдеттенмелеринин жана юридикалык укуктарынын жоктугу администрациялардын белгилүү болгон бюрократизми менен айкалыштыкта ишкердик демилгенин жолунда өтө чоң тоскоолдук жаратууда [77, 46-б]. Анын үстүнө бул факторлор ишкерлердин тандоо мүмкүнчүлүгүн чектөө жана алардын формалдуу эмес экономикага кетип калуусуна шарт түзүү менен кичи ишканалар үчүн кыйынчылыктардын жана каржылык жүктүн үзгүлтүксүз булагын жаратышууда. Муну менен бирге үстөмдүк позицияны ээлеп турган бюрократия коррупцияны гүлдөп өсүүсүнө шарт түзгөн факторлордун бири болуп саналат.

Ишкерлердин көз карашынан алганда, өлкөдөгү бюрократиялык машина тарабынан бизнеске жүктөлгөн талаптарды канааттандыруунун суммардык наркы өтө чоң болууда. Бул кичи ишканалар ишкердик жүргүзүү менен байланышкан көптөгөн өтө оор маселелерди чечүү укугу үчүн мамлекетке түрдүү административдик төлөмдөрдү төлөөгө мажбур экендигинен болуп жатат [77, 48-б]. Мамлекеттик бюрократиянын өлчөмүн кичи рейтинг жана анын ишин кайра карап чыгуу мыйзамга баш ийүү наркынын теңдештирилбеген оор жүгүн алып жүрүшкөн кичи ишкердик секторунун, өзгөчө кичи фирмалардын өнүгүүсүнө жардам берүүчү жагдайды жаратуунун эң маанилүү бөлүгү болуп саналат. Албетте ишкердик укуктарды мыйзам аркылуу алга сүрөө жана коргоо мыйзамдын өзү иштегенде гана натыйжалуу. Аракеттеги мыйзамдарды жана жоболорду киргизүү жана колдонуунун алсыздыгы майда жеке ишкердик секторунун пайда болуу жана иштөө жолундагы эң күчтүү тоскоол болуп саналат. Ошондой эле бул нерсе Кыргызстандын кичи ишкердик секторуна өтө зарыл

болуп жаткан капиталдык салымдарды берүүсү мүмкүн болгон потенциалдуу инвесторлор үчүн да күчтүү тескери дем берүү болуп саналат.

Биздин оюбузча, кичи жана орто ишкердик жаатындагы мыйзамдардын аткарылуусунун деңгээлин жогорулатуу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- аракеттеги мыйзамдуулукту артыкча мыйзам жоболорун жана мыйзамдар, нормативдик актылар менен административдик жоболордун арасындагы карама-каршылыктарды жок кылуу максатында кайра карап чыгуу;
- ишмердик мамилелерге көзөмөл, башкаруу жана тескөө жүргүзүүчү мамлекеттик органдардын санын кыскартуу;
- өкмөттүк жоболордун жана мыйзамдык демилгелердин ишканаларга тийгизген таасири жөнүндөгү маалыматтардын айкындуулугун жана коомчулук үчүн жеткиликтүүлүгүн арттыруу [74, 86-б];
- мыйзамдар жана жоболордун пайда болуусунда да, аларды ишке киргизүүдө да пайда болуусу мүмкүн болгон жаңы тоскоолдуктарды дайыма көзөмөлдөө жана аларды жоготууга багытталган иштерди аткаруу;
- соттук коргоону күчөтүүгө багытталган кадамдарды кабыл алуу;
- ишканаларды каттоону алардын реквизиттерин юридикалык жактардын унификацияланган реестрине киргизүүгө алып келүү менен жөнөкөйлөтүү, б.а. бул эскертүү мүнөзүнө ээ болгон процедура болуусу керек;
- уруксат берүүчү лицензиялоону артыкчылыктуу коомдук кызыкчылыктарга ылайык минимумга чейин кыскартуу;
- майда ишканалар менен иштөөчү коомдук айыптоочулар, антимонополия органдарынын өкүлдөрү жана кичи жана орто ишканалардын кесиптик өзүн-өзү башкаруу уюмдары менен кошо бардык кызмат адамдарын мамлекеттик жана жергиликтүү

деңгээлде даярдоону камсыз кылуу. Мындай окутуунун максаты болуп мамлекеттик атка минээрлер тарабынан кичи жана орто ишканалардын көйгөйлөрүн жана муктаждыктарын түшүнүү даражасын жогорулатуу жана алардын арасындагы байланыштарды жакшыртуу саналат.

- жемкордук менен күрөшүүгө багытталган жигердүү аракеттерди көрүү;
- жемкордукка каршы иш-чараларды жүргүзүүчү эл аралык тутумдарда жана демилгелерде жана акчаны жууп-тазалоо, уюшулган кылмыштуулук жана экономикалык жемкордук сыяктуу көйгөйлөрдү чечүү менен алектенишкен эл аралык программаларда жигердүү катышуу;
- түрдүү деңгээлдердеги мамлекеттик уюмдарда жемкордукту жоюу аракеттерин көрүү. Бул иш аракеттер атка минээрлерге жемкордук боюнча таңууланган айыптоолор айкындуулукту кармануу менен катталуусу жана тергелүүсү мүмкүн болгон процедураларды түзүү жолу менен бул тергөөнүн жүрүшүн жана натыйжасын жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырууга мүмкүнчүлүк берүүчү так аныкталган процедураларга ылайык жүргүзүлөт.

Туруктуу жана жакшы иштеген салык тутуму кичи ишкердикти ийгиликтүү өнүктүрүүдө өтө маанилүү. Кыргызстандагы аракеттеги бул тутум, ишкерлердин ою боюнча өлкөдөгү бизнестин өнүгүү жолундагы негизги тоскоол болуп саналат. Мындай көйгөй өткөөл экономикалуу кээ бир өлкөлөрдө да бар. Мисалы ЕБРР дин өткөөл экономикалуу өлкөлөрдөгү жети миң ишканалар жөнүндөгү маалымдамасында салык тутуму бул өлкөлөрдөгү ишкердиктин өнүгүүсүн басңдаткан негизги фактор катары каралаары белгиленген. Ишкердиктин өнүгүүсүн тездетүүнүн жана кичи ишкердиктин бардык деңгээлдердеги бюджеттер менен өз ара мамилелерин ирээттештирүүнүн эң маанилүү фактору болуп салык салуунун максималдуу жөнөкөйлөтүлгөн тутуму калуусу керек. Аракеттеги салык тутуму ишкердик

ишмердүүлүккө дем берүүчү таасир көрсөтө албай, ишкерлерге өздөрүнүн чыныгы кирешелерин жашырып калуу мүмкүнчүлүгүн берип жатат. Мыйзамдык актыларды кичи ишкердик чөйрөсүндө колдонуу кыйын. “кичи ишкердик субъекттери үчүн салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутуму жөнүндөгү” (23.07.2008, № 396) мыйзам жакшы иштебейт жана алкактык мүнөзгө ээ. Салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун колдонуунун анык шарттарын аныктоо укугу субъекттерге жана жергиликтүү муниципалдык түзүмдөргө берилген. Бир катар аймактарда салык салуунун объекти катары дүң пайданы гана орнотуу салык салуунун, эсепке алуунун жана отчеттуулуктун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун соода чөйрөсүндөгү кичи ишканалар тарабынан колдонулуусуна мүмкүнчүлүк жарата алган жок. Кээ бир аймактарда патенттердин наркы кичи ишканаланын чыныгы кирешесинен ашып түшүүдө, мунун натыйжасында кичи ишкердиктин субъекттери мындай өлчөмдөгү “аванстык төлөмдөрдү” төлөй алышпайт. Ошондуктан да Кыргызстандын аймактарындагы кичи ишкердиктин миңдеген субъекттеринин ичинен аз гана сандагысы салык салуунун, эсепке алуунун жана отчеттуулуктун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун колдонушат.

КРнын субъекттери жана жергиликтүү бюджеттердин тез арада толугуна кызыкдар болушкан жергиликтүү органдар салыктардын жана жыйымдардын көп учурда ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүүгө өтө кыйын болуп кала тургандай койдумдарын коюшат. Жыйынтыгында ишканалардын көбүнчө “көмүскө экономикага” өтүп кетүүсү, инвестициялык жигердүүлүктүн төмөндөөсү, ишканаларда өндүрүштү кеңейтүүгө кетүүчү жыйымдарынын жок болуп калуусу орун алат.

Жалпы көрүнүш төмөнкүдөй: салык салуунун укуктук базасы толук эмес жана кичи ишкердиктин муктаждыктарына таасирленбей турган боюнча калууда. Бир катар мамлекеттик мекемелер салыктар жана жыйымдар боюнча жоопкерчиликти өздөрүнө ыйгарып алышкандыгы жөнүндөгү факт аны мындан да татаал кылып салууда. Ишкерлердин жүргүзүлүп жаткан салыктык саясаттарга болгон нааразычылыктарында бул

салыктардын акыйкатсыздыгына, ийкемсиз экендигине, жөнөкөй ишкер үчүн түшүнүүгө татаал экендигине, ошондой эле жогорку салыктык деңгээлдерге басым жасалды. Ишкерлердин ишмердүүлүгүнүн сырткы факторлордон, мисалы, рыноктук термелүүлөрдөн болгон көз карандылыгы өтө жогору. Мындай көрүнүш ички ресурстардын жетишсиздиги менен айкалышкандагы бүтүндөй тутумдун иштөөсү кичи ишканаларга чоң зыянын тийгизип жатат. Мыйзамга баш ийүүнүн баасынын жогорулугу ишканаларга пропорциялуу эмес түрдө жүк болуп түшүүдө, ошондуктан да көптөгөн өлкөлөр бул аргументти майда фирмалар үчүн анык бир мыйзамдык жеңилдиктерге жетишүү үчүн пайдаланышты.

Кичи ишканалар мамлекет тарабынан мамлекеттик жардамды алуучулар жана салыктык кирешенин потенциалдуу булактары катары каралгандыктан, бул эки функциялардын арасындагы туура баланскка жетишүү өтө маанилүү. Мисалы, инвестициялар жөнүндө сөз болгондо рационалдуу ыктоо салык салуунун таасиринин натыйжасын долбоор “бутка туруп” алганга чейин минималдаштырмак. Ушул учурдан баштап мамлекет андан салыктык киреше ала берүүсү мүмкүн, ошол эле учурда долбоор да ишкер үчүн кирешелүү болгон абалга келмек. Ушул көз караштан каралган салыктык тутум сыйлоо тутумун пайдалануу жолу мененишканаларды өнүктүрүүгө жардам берүү саясатынын куралдарынын бири болуп калмак. Мунун натыйжасында ишкерлер кирешелеринен келечекте салык алууга мүмкүн болгон пайдалуу жана жумуш орундарын жаратуучу долбоорлорду иштеп чыгышмак.

Салык саясаты төмөнкү үч фундаменталдуу мүнөздөмөлөрдү: жөнөкөйлүк, акыйкаттуулук жана туруктуулукту жетекчиликке алуусу керек. Жөнөкөйлүк жеңил түрдө мыйзам алкагында калуу, ишкерлер тарабынан салык маселелерин чечүүгө убакытты бекер коротууну жана салык боюнча кеңешчилердин акысын төлөөнү азайтуу үчүн; акыйкаттуулук – акыйкаттуу салыктык мыйзамды камсыз кылуу; туруктуулук – фирмалардын келечектеги салыктык милдеттенмелерин пландаштыруу үчүн керек. Салыктардын

артыкча көп сандуулугу жана кичи ишканалар үчүн өтө татаал болгон салыктык процедура алардын утурумдук ишмердүүлүгүн татаалдатып гана калбастан, көптөгөн учурларда ишкананын көмүскө экономикага өтүп кетүүсүнө алып келет, мунун натыйжасы – салыктарды жыйноодон түшүүчү жалпы кирешенин азаюусу болот [106, 147-б].

Салык тутумунун туруктуулугу ишканаларга өздөрүнүн салыктык милдеттенмелерин пландаштырууга жардам берүү максатында мыйзамды жана аны ишке салуунун ыкмаларын бат-бат өзгөртүүгө болгон кызыгуудан баш тартуу жолу менен колдоого алынуусу керек. Тилекке каршы, мыйзамдуулукту бат-бат өзгөртүп туруу өткөөл экономикалуу мамлекеттерде дайыма болуп турат жана бул нерсе ишкерлерге келечектеги салыктык милдеттенмелерин планаштыруу мүмкүнчүлүгүн токтотуп гана калбастан, өз убагында төлөбөгөндүгүнө байланыштуу алардын салыктык милдеттенмелеринин көбөйүп кетүүсүнө алып келет. Майда фирмалар же алардын өкүлдөрү менен алдын-ала болуучу талкуу же кеңеш берүү жок болгон учурда мындай өзгөртүүлөр жана алардын кесепеттери кичи ишканалардын ээлери жана менеджерлери иш жүргүзүшкөн сырткы чөйрөнүн шарттарын оорлоштурат.

Дагы бир маселе мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлдер арасындагы салыктык милдеттенмелердин айырмачылыктарына жана алардын кичи ишкердиктин ишине тийгизген таасирине тиешелүү. Ушул эле маселеге сатуудан болгон аймактык салыктар жана кичи ишкердиктин ишмердүүлүгүнүн анык бир түрлөрүнөн түшкөн вмененный кирешеге болгон салыктар жөнүндөгү мыйзам да кирет.

Жогоруда айтылгандардан келип чыгуу менен кичи ишканалар үчүн жүргүзүлгөн салыктык саясат боюнча төмөнкүдөй сунуштамаларды калыптандырууга болот:

1. Салык тутумун жөнөкөйлөтүү, фирмалар төлөөсү керек болгон салыктардын санын жана кичи ишканаларга пропорционалдуу эмес жүктөлгөн салык жүгүн кыскартуу;

2. Салык тутумун анын стабилдүүлүгүн арттыруу максатында бат-бат өзгөртүүдөн четтөө;

3. Ишканаларга жүктөлүүчү салык жүгүн бурмалоолорду жана теңсиздикти азайтуу максатында мамлекет менен аймактардын арасында бөлүштүрүүнү тартипке салуу.

4. Кичи ишканаларга карата жүргүзүлгөн салык саясаты мамлекеттин кичи ишкердикке колдоо көрсөтүү боюнча жалпы стратегиясы менен тиешелүүлүккө коюлуусу жана координациялануусу керек. Мындагы максат – мамлекеттик колдоонун оң тараптуу учурлары салык тутумунун аракетинин терс таасир тийгизүүсүнүн натыйжасында жоюлуп кетүүсүн жокко чыгаруу.

5. Салыктык жеңилдиктери берүү укугу администрациянын каалоосуна ылайык жүргүзүлбөстөн, мыйзамда бекитилген болуусу керек.

3.2. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти башкарууну өркүндөтүү

Кичи жана орто ишкердиктин субъекттери болуп, жумушчуларынын отчеттук мезгилдеги орточо саны төмөнкү чектик деңгээлден ашып кетпеген коммерциялык уюмдар (кичи жана орто ишканалар) саналышат:

- өнөр жайында, транспортто – 35 адам;
- курулушта – 75 адам;
- айыл чарбасында – 35 адам;
- илимий-техникалык чөйрөдө – 25 адам;
- дүң соодада – 30 адам;
- чекене соодада жана калкты тиричилик жактан тейлөөдө – 25 адам;
- башка тармактарда жана ишмердүүлүктүн башка түлөрүн жүргүзүүдө – 25 адам [3].

Кичи жана орто ишкердиктин субъекттерине юридикалык жакты түзбөй туруп ишкердик ишмердүүлүк жүргүзүшкөн физикалык жактар киришет.

Ишмердүүлүктүн бир нече түрүн жүргүзүшкөн кичи жана орто ишканалар (көп профильдүү) ишмердүүлүктүн жүгүртүүнүн жылдык көлөмүндөгү же пайданын жылдык көлөмүндөгү үлүшү эң чоң болгон түрүнүн критерийи боюнча ушул түрдөгү катары эсептелинет.

Кичи жана орто ишканалардын жумушчуларынын отчеттук мезгил ичиндеги орточо саны анын бардык жумушчуларын эсепке алуу менен жүргүзүлөт, мунун ичине жарандык-укуктук мүнөздөгү келишим менен иштегендери да, чындап иштеген мезгилин эсепке алуу менен айкалыштырып иштегендери да, ошондой эле көрсөтүлгөн юридикалык жактын өкүлчүлүктөрүнүн, филиалдарынын жана башка обочо болгон бөлүмдөрүнүн жумушчулары да кошулат. Кичи жана орто ишканалардын жумушчуларынын саны аталган берене боюнча орнотулган сандан ашып кеткен учурда аталган ишкана аракеттеги мыйзамдуулукта көрсөтүлгөн жеңилдиктерден жогорудагы ашып кетүү орун алган мезгил жана андан кийинки үч ай ичи кол жууйт.

Экономикалык өзгөртүп түзүү жараяны сөзсүз түрдө түрдүү социалдык топтордун арасындагы теңсиздикке жана кызыкчылыктардын тартышуусуна алып келет. Кичи жана орто ишкердиктин калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгына кошкон оң тараптуу салымы коомчулуктун кеңири катмарына белгисиз. Ошондуктан да бүгүнкү күндө көптөгөн мекендештирибизде калыптанып калган терс имиджди өзгөртүү үчүн мыйзамдуу жеке ишканалардын артыкчылыктарын ачып түшүндүрүүчү иш чаралар зарыл.

Мамлекеттин негизги артыкчылыктарынын бири болуп ишкерлердин “социалдык өнөктөштөр” катарындагы ролун таануу жана өнүктүрүү саналат. Бул ишкерлердин жеке жашоого болгон мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана укуктарын коргоого болгон кепилдиктерди жана

ишмердик жигердүүлүктү башкаруунун экономикалык функцияларын мамлекеттен кесиптик өзүн-өзү башкаруучу уюмдарга карай улам кайра бөлүштүрүү үчүн шарттарды түзүүнү өз ичине алат.

Акыркы жылдарда кичи жана орто ишканалардын тармактык түзүмү дээрлик өзгөрүлбөй келет. Ишмердүүлүктүн өндүрүштүк эмес чөйрөсү (биринчи кезекте соода-сатык, коомдук тамактануу) өндүрүштүк чөйрөгө караганда жагымдуураак боюнча калууда. 2000-жылдан бери кичи жана орто ишкердик ишканаларынын 25% нан 35% на чейинки сандагы бөлүгү өз ишмердүүлүгүн токтотушкан. Калган ишканалар жумушчулардын эмгек акысын жана санын азайтуу жолу менен кризиске чейинки абалын сактап калууга жетишишти.

Кичи жана орто ишкердик субъекттеринин ишмердүүгү көп тараптан аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын аракеттеринен көз каранды. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн атайын чараларысыз мүмкүн эмес. Кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн Мамлекеттик программасында каралган иш-чараларды ишке ашыруу жолу менен жүргүзүлөт [44, 65-б].

Кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсүн басаңдатып жаткан көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган негизги иш-чаралар төмөнкүлөр:

- салык салуу тутумунун өркүн эместиги;
- кичи жана орто ишкердикти колдоонун мамлекеттик жана аймактык программаларын бюджеттик каржылоонун туруктуу эместиги;
- кичи жана орто ишканаларды каржылык-насыялык колдоо жана алардын тобокелдерин камсыздандыруу механизмдеринин өнүкпөгөндүгү; өзүн-өзү каржылоо механизмдеринин (насыялык биримдиктер, өз ара камсыздандыруу коомдору ж.б) жоктугу;
- кичи жана орто ишканалардын өндүрүштүк кубаттуулуктарга жана кайра түзүлүүчү ишканалардын мүлктөрүнө жеткиликтүүлүгүнүн чектүүлүгү;

- ишкерлердин ишенимдүү социалдык корголуусунун жана коопсуздугунун жоктугу;
- кичи жана орто ишкердиктин рынок жана мамлекеттик түзүмдөр менен өз ара аракеттенүүсүнүн уюштуруучулук көйгөйлөрү;
- кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн алдындагы административдик тоскоолдуктар.

Программанын максаты кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик деңгээлде мамлекеттик колдоо көрсөтүү иш-чараларынын сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуунун негизинде өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды камсыз кылуу болуп саналат.

Программанын милдеттери анын акыркы максаты менен аныкталып, кичи жана орто ишканалардын туруктуу иштөөсү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдө, кичи жана орто ишкердиктин өнүгүү жолундагы административдик тоскоолдуктарды жоюуда турат [44, 66-б]. Анда төмөнкүлөр каралган:

- кичи жана орто ишкердикти колдоонун прогрессивдүү каржылык технологияларын киргизүү, кичи жана орто ишкердиктин каржылык механизмдерин Кыргызстандын насыялык-каржылык тутумуна интеграциялоо;
- жаңы жумуш орундарын түзүүнү тездетүү;
- насыялоонун, мамлекеттик буюртманын ийкемдүү формаларын колдонуу менен экономикалык өсүү жана түрдүү деңгээлдердеги бюджеттерди толуктоо үчүн шарттарды түзүү;
- кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүү инфратүзүмү тарабынан көрсөтүлүүчү даректүү, усулдук, маалыматтык, кеңеш берүүчүлүк, окутуу-билим берүүчүлүк жана юридикалык колдоонун жаңы каржылык технологиялары; кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн инфратүзүмүн өнүктүрүүдө ресурстарды концентрациялоо жана аларды колдонууну оптималдаштыруу; кичи жана орто ишкердик субъекттеринин жаңыларын түзүүгө жана иштеп жаткандарын натыйжалуу өнүктүрүүгө, ишкерлердин

социалдык макамын бекемдөөгө, аброюн жогорулатууга, кичи жана орто ишкердик үчүн маалыматтык талааны кеңейтүүгө практикалык кол кабыш кылуу.

Маселелердин ар бири башкалары менен өз ара шартталган байланышка ээ, алар кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн функцияларынын көз каранды түрдө төмөнкү багыттар боюнча чечилишет:

- кичи жана орто ишкердикти укуктук-ченемдик камсыз кылуу;
- прогрессивдүү каржылык технологияларды өнүктүрүү;
- кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын ишке ашыруу;
- кичи жана орто ишкердикти колдоонун инфратүзүмүнүн ишмердүүлүгүнүн жана маалыматтык тутумдардын натыйжалуулугун жогорулатуу;
- кичи жана орто ишкердикти илимий-усулдук жана адистик камсыз кылуу, жалпыга маалымдоо каражаттары менен өз ара аракеттенүү жана ишкердик ишмердүүлүктү пропагандалоо;
- кичи жана орто ишкердик чөйрөсүндөгү эл аралык кызматташтык.

Программаны ишке ашыруу эки этапты көздө тутат. Мында Программанын кээ бир иш-чараларын, мисалы каржылык схемалар жана технологиялар боюнча иш-чаралардын аткарылуусунун натыйжаларына аны ишке ашыруу мезгилинен кийин деле жетишүүө болот.

Биринчи этап бардык уюштуруучулук түзүмдөрдү түзүүнү жана алардын өз ара аракеттенүүсүнүн механизмдерин программалык иш-чаралардын аткарылуусунда ишке киргизүүнү көздө тутат.

Экинчи этап биринчи этаптын натыйжаларынын негизинде тармактык, социалдык жана аймактык артыкчылыктарды эсепке алуу менен иш-чараларды ишке ашырууну көздө туткан.

Мындан сырткары Программанын айрым иш-чараларын ишке ашыруу Европа Биримдиги (ТАСИС программасы), Бүткүл дүйнөлүк Банк жана

ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн башка эл аралык уюмдары менен иштешүүнү көздө туткан.

Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн жалпы стратегиясынын контекстинде мамлекеттин негизги ролдорунун бири болуп кичи жана орто ишкердикти колдоо жараянына тартылган мамлекеттик, аймактык жана жергиликтүү деңгээлдердеги түрдүү “аракет кылуучу жактардын” арасындагы жакшы координацияланган мамилелерди өнүктүрүү саналат. Кыргызстанда кичи жана орто ишкердиктин жалпы өнүгүүсү саясаттын мамлекеттик деңгээлдеги начар координациясы жана мамлекеттик түзүмдүн ичинде кичи жана орто ишкердиктин көйгөйлөрү үчүн жооптуулардын бат-бат алмашуучу менен пайдасыз абалга капталды. Мындан сырткары, аймактык деңгээлде кичи жана орто жана орто ишкердикти колдоо тутумун түзүүдөгү аймактардын ролун аныктоо көйгөйүн чечүүгө багытталган көптөгөн мекемелер түзүлгөнү менен бүгүнкү күнгө чейин бул саясатты мамлекеттик жана аймактык деңгээлдерде координациялоо көйгөйү жашап келет. Кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн негизги элементтери бизнести өнүктүрүү саясатына кошулуусу керек, ал эми бул саясат ишкердиктин шарттарын жакшыртуунун спецификалуу иш чараларын өз ичине камтыган ишканаларды өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын бир бөлүгү болуп калуусу керек. Ошондой эле ал аймактык жана мамлекеттик бийликтин бул саясатты турмушка ашыруудагы тиешелүү ролдорун жалпыга түшүнүктүү болуусун кепилдөө менен кичи жана орто ишкердикке карата жүргүзүлгөн саясат үчүн мамлекеттик деңгээлдеги да, жергиликтүү деңгээлдеги да так институционалдык жоопкерчиликти өз ичине камтуусу керек.

Стратегиялык көрүү жана өнөктөштүк кичи жана орто ишкердикти колдоо саясатын институтташтыруунун негизи болуп калуусу керек. Стратегиялык деңгээлде кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү жолундагы тоскоолдуктарды жоюу мамлекеттик жана аймактык бийлик үчүн кичи жана орто ишкердикке дем берүүгө пайдалуу ыктоо болуп саналат [72, 85-б].

Эрежелердеги жана нормалардагы туруктуулук да бизнестин өнүгүүсүнө жардам берүүчү абалдын зарыл бөлүгү болуп саналат. Бирок, Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсүнө таасирин тийгизүүчү учурдагы институционалдык иш аракеттердин алсыз жактарынын бири болуп өнөктөштүк принциби өтө жай өздөштүрүлүп жатканын саналат. Бул негизинен бир тараптан мамлекеттик бийлик жана институттар менен экинчи тараптан ишкерлер жана алардын өкүлдөрүнүн арасындагы натыйжалуу диалогдун жетишсиздиги менен шартталган.

Бизнестин өнүгүүсү үчүн жагымдуу жагдайды түзүү ишкерлердин өкүлдөрүнүн жана кичи жана орто ишканалардын ээлеринин саясатты иштеп чыгууда, мониторингде жана баалоодо өкмөт менен болгон диалогдо натыйжалуу катышуусун талап кылат. Буга кошумча ишкердикти өнүктүрүүнүн шарттарын баалоонун жана түрдүү саясий куралдардын таасирин ченөөнүн механизмдерин түзүү жана натыйжалуу киргизүү керек. Бул мааниде антимонополиялык саясат жана ишкердикке колдоо көрсөтүү боюнча министрликтин өкмөт менен ишкерлердин ортосундагы эки тараптуу байланышты түзүү боюнча ишмердүүлүгү өтө маанилүү [81, 86-б].

Чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдар Кыргызстандагы кичи жана орто ишкердикти колдоонун институционалдык базасын өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү үчүн олуттуу потенциалга ээ. Эл аралык уюмдар менен кызматташуу Кыргызстанга эл аралык коомчулукка кошулуусуна жардам берүү менен бирге Кыргызстандык жана чет өлкөлүк кичи жана орто ишканалардын арасындагы кызматташууну жакшыртуунун механизмдерин сунуштай алат.

Кичи жана орто ишкердикке карата болгон саясатты институционалдаштыруу боюнча негизги сунуштамалар төмөнкүлөр:

- Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишкердикти колдоонун аракеттеги институционалдык базасынын түзүмүн кайра кароо;

- кичи жана орто ишкердикти алга сүрөө жана колдоо саясаты үчүн институционалдык жоопкерчиликти өкмөттө жана аймактык жана жергиликтүү бийликтер арасында бөлүштүрүү;

- мамлекеттик жана аймактык деңгээлдерде кичи жана орто ишкердике колдоо көрсөтүүнүн стратегияларын тыгыз координациялоону камсыз кылуучу механизмдерди түзүү;

- жергиликтүү жана аймактык деңгээлдерге кичи жана орто ишкердикти аймактык жана жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эсепке алуу менен колдоо үчүн шарттарды министерстволор жана мамлекеттик органдар менен тыгыз кызматташуу аркылуу түзүү;

- кичи жана орто ишкердикти колдоо облусундагы аймактык бийликтер, мамлекеттик органдар жана министерстволор арасындагы кызматташууну камсыз кылуу үчүн аймактар аралык форумду түзүү [79, 55-б];

- мамлекет менен ишкерлердин өкүлдөрүнүн арасындагы тыгыз кооперацияны жана жумушчу мамилелерди түзүү багытында кадам жасоо;

- өкмөт менен түрдүү деңгээлдерде антикоррупция сыяктуу областтар боюнча анык жоопкерчилик менен баарлашуу үчүн майда фирмалардын жана ишкерлердин кызыкчылыктарын жактоочу өкүлдүк органдардын тутумун түзүү жана өкмөттүн көңүлүн майда фирмалардын муктаждыктарына жана мыйзамдуулуктун алардын ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирине бура турган механизмди камсыз кылуу;

- кичи жана орто ишкердикти эл алдына алып чыккан уюмдардын өкүлдөрүнө тиешелүү мыйзамдардын жана жоболордун долбоорлоруна өздөрүнүн көз караштарын билдирүүсүнө мүмкүнчүлүк берүү менен кичи жана орто ишкердикке таасирин тийгизүүчү мыйзамдардын долбоорлорун талкуулоо практикасын өнүктүрүү;

- эл аралык жана чет өлкөлүк демөөрчүлүк уюмдары менен тыгыз кызматташууну камсыз кылуу үчүн кадам жасоо жана тажрыйба алмашуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү.

Аймакты өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык саясатын өзүнүн спецификасына жараша аймактык жана жергиликтүү ориентацияга ээ болушкан жергиликтүү ишкердиктин да ролун эсепке алмайынча иштеп чыгуу мүмкүн эмес. Муниципалитеттердеги кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн интеграциясын камсыз кылуу жана социалдык-экономикалык маселелерин чечүү негизги звено болуп саналат. Тажрыйба көрсөткөндөй, шаарлардагы, райондордогу, айылдардагы эергиликтүү ишкердикти өнүктүрүүдөгү ийгиликтер экономиканын тармактык түзүмүнө олуттуу дараада таасир этет. Тармактык жактан алып караганда кичи жана орто ишканалар өлкөнүн экономикасынын дээрлик бардык чөйрөлөрүндө иштешет. Алардын эң көп топтолуусу төмөнкү чөйрөлөрдө байкалууда: соода жана коомдук тамактанууда – 43%, айыл чарбасында - ?%, курулушта – 16%, өнөр жайында – 16%, илим жана илимий тейлөөдө – 4%. Калган башка бардык тармактарда кичи жана орто ишканалардын саны алардын жалпы санынын 15% ын гана түзөт.

Кичи жана орто ишкердиктин аймактык жана муниципалдык деңгээлдердеги абалын баалоо төмөнкү көрсөткүчтөрдүн негизинде аныкталуусу мүмкүн:

- кичи жана орто ишканалардын (кичи жана орто ишкердик субъекттеринин) 1000 жашоочуга эсептегендеги саны;

- кичи жана орто ишканаларда иштеп жатышкан жумушчулардын аймактагы, муниципалдык түзүмдөгү жумуш менен алектенгендердин жалпы санына болгон орточо саны (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктин аймактык ички дүң продукттун көлөмүндөгү үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишканалардын менчигинде болгон негизги каражаттардын аймактын, муниципалдык түзүмдүн негизги өндүрүштүк фонддорунун жалпы көлөмүндөгү үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктен түшкөн салык төлөмдөрүнүн аймактагы, шаардагы салыктардын жалпы суммасындагы үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктин пайданын жалпы массасындагы үлүшү (% менен) [69, 97-б].

Санап өтүлгөн бул көрсөткүчтөр динамикада жана мамлекеттик жана тармактык көрсөткүчтөр менен салыштырууда каралган учурда аймактагы кичи жана орто ишкердиктин абалын мүнөздөйт.

Кыргызстандагы кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн функцияларды бийликтин мамлекеттик, аймактык жана жергиликтүү органдарынын арасында кеңири укуктарды административдик-территориялык бирдиктердин деңгээлине делегациялоо менен рационалдуу бөлүштүрүүнү көздөгөн үч деңгээлдүү тутумун түптөө рыноктук экономиканы этап сайын өнүктүрүүнүн стратегиялык пландарын турмушка ашыруунун эң маанилүү шарты болуп саналат.

Ишканаларды аймактык жана жергиликтүү деңгээлде өнүктүрүү Кыргыз Республикасы үчүн өзгөчө маанилүү. Түрдүү мамлекеттердин тажрыйбалары көрсөткөндөй, борбордук пландаштырууга жана ишке ашырууга гана негизделген ишкердикти алга сүрөө саясаты натыйжасыз. Буг көп нерсе себептүү, бирок эң негизгиси жергиликтүү өкүлчүлүк менен үзгүлтүксүз байданышта болбой туруп ишкерлердин утурумдук муктаждыктарына ар тараптуу жана бат жооп берүүнүн татаалдыгында турат. Аймактык жана жергиликтүү деңгээлдерде чечимдерди кабыл алуу жана колдоо көрсөтүү ишкерлер бетме-бет келишкен чыныгы көйгөйлөр жана мүмкүнчүлүктөрдү эсепке алуу сыяктуу артыкчылыкка ээ.

Аймактык жана муниципалдык бийлик органдары ишкердикти өнүктүрүүдө жана ага мамлекеттик колдоо көрсөтүүдө өзүнө ыйгарылган ролун жана андан талап кылынуучу жоопкерчилигин сезе билүүлөрү керек. Аймактардын кээ бирлерин ишкердик ишмердүүлүк акыркы жылдарда өнүгүү тенденциясын көрсөтүп жатат жана мындай көрүнүшкө негиз катары жергиликтүү бийликтердин бул жараяндарга түздөн-түз катышуусун атоого болот. Өлкөбүздүн негизги эки шаарларындагы (Бишкек жана Ош) кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсү натыйжалуу болуп жаткан убакта башка

аймактар өздөрүнүн демилгелерин өркүндөтүшүп, кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүгө багытталган практикалык иштерди жүргүзүп келишти.

Аймактык жана жергиликтүү деңгээлде ишкердик үчүн жагымдуу шарттарды түзүү бийликтердин жергиликтүү монополиялардын болуусу сыяктуу маселелерге көңүл буруусун талап кылат. Жергиликтүү жана аймактык бийликтердин аракеттенүү масштабы жергиликтүү бюджеттерде ишкердикти өнүктүрүү үчүн ресурстарды ассигнациялоо мүмкүнчүлүктөрүнүн бар же жок экендигинен көз каранды болуп турган учурда ишкердиктин өнүгүү жолундагу бюрократиялык тоскоолдуктарды кыскартуу жергиликтүү бийлик кичи жана орто жана орто ишкердикке жергиликтүү деңгээлде берүүсү мүмкүн болгон жардам катары болгон эн натыйжалуу кадамдардын бири болуп саналат.

Бюрократиялык тоскоолдуктар мыйзамдын жергиликтүү деңгээлдеги үстөмдүгүн орнотуунун ишке ашпай калган аракети менен байланыштуу болуусу мүмкүн, себеби дал ушул жерде мыйзамдарды түшүндүрүү жана колдонуу ишкерлерге түздөн-түз аракети тийгизет. Жергиликтүү бюрократтар өздөрүнүн кызматтык абалдарынан кыянаттык менен пайдалышып, ишкерлердин ишмердүүлүгүн атайылап кысымга алышкан учурлар аз эмес. Мунун натыйжасында жергиликтүү жана аймактык администрациялардын тиешелүү департаменттеринин көзөмөлдүк функцияларын зарыл болгон жерде кылмыш-жаза тергөө иштерин жүргүзүү менен күчөтүү керек.

Аймактардагы ишкерлер менен аткаруу бийлигинин арасындагы бар болгон диалог катышуучулардын кызыкчылыктарынын бири-бирине туура келбегендигинин айынан натыйжалуу эмес. Бул абалды жергиликтүү ишкерлердин атынан чыгышкан жана өздөрүнүн анык көйгөйлөрүнө бийликтин көңүлүн жыйноо тенденциясына ээ болушкан ортомчулардын жардамында жакшыртууга болот. Булар – кичи жана орто жана орто ишкердикти колдоонун аймактык инфратүзүмүнүн бир бөлүгү болуп

саналышкан, өздөрүнүн “эксперттик көз карашына” ээ болушкан мекемелер болуусу мүмкүн. Кичи жана орто ишкердик жана аларга колдоо көрсөтүшкөн мекемелер менен жергиликтүү бийлик органдарынын ортосундагы келишүүлөрдү жакшыртуу ишкердикти аймактык жана жергиликтүү деңгээлдерде ийгиликтүү өнүктүрүүгө өбөлгө боло алат. Өкмөт ишкерлерди түзүүгө түздөн-түз катышпаганы менен ал ишкердиктин өнүгүүсү үчүн жагымдуу болгон шарттарды түзүүгө өтө күчтүү таасир бере алат. Мамлекет менен ишкерлердин ортосундагы диалогду орнотуу жана аны колдоо мындай жагдайды өнүктүрүүгө пайдалуу салымын кошо алат. Бул нерсе ишкердикке колдоо көрсөтүүгө дем берүүнүн аймактык стратегиясынын негизги элементи болуп калуусу жана өз кезегинде аймактын экономикалык өнүгүүсүнүн стратегиясына кошулуусу керек.

Кичи жана орто ишкердикке дем берүү, аларды башкаруу мамлекеттин алдындагы негизги милдеттерден болуп саналат. Ал эми башкаруу тутумуна тиешелүү негизги принциптердин катарына төмөнкүлөрдү киргизсек болот: кичи жана орто ишкердикке таасир берүүчү каражаттардын болгон арсеналын өзүнө камтыган тескөөнүн бирдиктүү комплекстик иш чараларын түзүү: административдик-укуктук, административдик-экономикалык, экономикалык, социалдык –психологиялык, туруктуу өнүгү, башкаруу тутумун өркүндөтүү, аны жалпы экономикалык шарттардын аракет кылуусунун өзгөрүүсүнө гана ыңгайлаштыруу эмес, экономикалык жана технологиялык мүнөздгү факторлорго да ыңгайлаштыруу, макро-микроэкономикалык кырдаалга төп келүүчү, кичи жана орто ишкердикке таасир берүүчү каражаттарды бөлүп көрсөтүү жана болушунча активдүү колдонуу.

Кыргыз Республикасында кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик башкаруу тутумун түзүү жараяны негизсиз созулган. Ал көп жагынан бири-бирине каршы келген жана ыраатсыз болгон. Бул биринчиден ата мекендик өндүрүш чөйрөсүндө кичи жана орто фирмаларга дем берүү механизмин түзүүгө байланыштуу болгон.

Азыркы учурдун шартында бул жараяндын негизин кичи жана орто ишканаларды мамлекеттик колдоонун төмөндөгүдөй иш чаралары түзүшү мүмкүн, алар кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүн тартибине мыйзамдык актлардын тутумун иштеп чыгуу, ири ишканалар тарабынан кичи жана орто ишканаларды кысымга алуунун түрдүү формаларын жою; кичи жана орто ишканалардын материалдык ресурстарды, экономикалык жана техникалык маалыматтарды алууга жеңилдетилген, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүүнү камсыз кылган атайын инфраструктураларды түзүү.

Кичи жана орто ишкердикке байланышкан мамлекеттик саясатта экономиканын тармактарында, аймактарда кичи жана орто ишкердикти колдоону көздөгөн тандоо принциби колдонулат. Бул принцип айрыкча кыргыз экономикасынын базалык тармактарында иштеп жаткан кичи жана орто ишканаларды мамлекеттик башкаруу жараянында иштеп берүүсү мүмкүн. Тандоо жолу менен колдоо: биринчиден, экономикалык чөйрөдө максаттарды жана приоритеттерди тиешелүү мамлекеттик органдар так бөлүштүрүүнү; экинчиден, кичи жана орто ишканалар өзлөрүнүн керектөөсүн канаттандыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн көз карашында карасак, колдоонун маанилүү жана келечектүү натыйжалуу формалары менен ыкмаларын тандоону жана билгичтик менен колдонууну алдын алат.

3.3. Аймактарда кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоо тутуму жана аны өркүндөтүү

Кыргыз Республикасында кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн укуктук базасы болуп “Кыргыз Республикасында кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү жөнүндөгү” 25-май 2007-жылдагы № 73-мыйзамы саналат. Ал адамдардын ишкердик ишмердүүлүктү жүргүзүү үчүн өзүнүн жөндөмүн жана мүлкүн эркин колдонууга мүмкүнчүлүк берүүчү Кыргыз Республикасынын Конституциясында орнотулган укугун ишке ашырууга багытталган жана Кыргыз Республикасында кичи ишкердикти

мамлекеттик колдоо жана өнүктүрүү боюнча жалпы жоболорду өз ичине камтып, кичи ишкердик субъекттеринин ишмердүүлүгүнө мамлекеттик дем берүүнүн жана тескөөнүн формаларын жана ыкмаларын орнотот.

Мыйзам кичи ишкердиктин бардык субъекттерине карата алардын ишмердүүлүгүнүн предметинен жана максаттарынан, уюштуруучулук-укуктук формаларынан жана менчик формаларынан көз карандысыз түрдө Кыргыз Республикасынын бардык аймактарында иштейт.

Кыргыз Республикасында кичи ишкердикти мамлекеттик колдоо жогоруда аталган Мыйзамдын жана ага ылайык жарык көргөн башка мыйзамдардын, Кыргыз Республикасынын Президентинин Указдары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдору, ошондой эле жергиликтүү органдардын укуктук-ченемдик актыларынын негизинде ишке ашырылат.

Кыргыз Республикасында кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн жалпы принциптери, артыкчылыктуу багыттары жана ыкмалары Кыргыз Республикасы тарабынан жүргүзүлөт. Мыйзам тарабынан кичи ишкердикти мамлекеттик колдоо боюнча мамлекеттик органдарды түзүүнүн жана ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн, кичи ишкердик субъекттери үчүн мамлекеттик салыктар жана мамлекеттин бюджетине жана Кыргыз Республикасынын адистештирилген бюджеттен сырткаркы фонддоруна төлөнүүчү төлөмдөрдүн тартиби орнотулат.

Кыргыз Республикасынын жергиликтүү администрациялары өздөрүнүн ыйгарым укуктарына ылайык кичи ишкердикке колдоо көрсөтүү чөйрөсүндөгү бардык маселелерди чечишет, өздөрүнүн каражаттарынын эсебинен кичи ишкердикке колдоо көрсөтүү боюнча кошумча чараларды колдонуусу мүмкүн.

Кичи ишкердикти мамлекеттик колдоо төмөнкү багыттар боюнча жүргүзүлөт:

- кичи ишкердикти колдоонун жана өнүктүрүүнүн инфратүзүмүн калыптандыруу;

- кичи ишкердиктин субъекттери тарабынан мамлекеттик каржыларды, материалдык-техникалык жана маалыматтык ресурстарды, ошондой эле илимий-техникалык иштелмелерди жана технологияларды колдонуусуна жеңилдик берүүчү шарттарды түзүү;
- кичи ишкердик субъекттерин каттоонун, алардын ишмердүүлүгүн лицензиялоонун, алардын продукцияларын сертификациялоонун, алардын мамлекеттик статистикалык жана бухгалтердик отчеттуулукту берүүсүнүн жеңилдетилген тартибин орнотуу [78, 47-б];
- кичи ишкердик субъекттеринин сырткы экономикалык ишмердүүлүгүнө, анын ичинде алардын чет өлкөлөр менен болгон соода-сатык, илимий-техникалык, өндүрүштүк, маалыматтык байланыштарына да колдоо көрсөтүү;
- кичи ишканалар үчүн адистерди даярдоону, кайра даярдоону жана квалификациясын жогорулатууну уюштуруу.

Аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары өздөрүнүн ыйгарым укуктарынын алкагында кичи ишкердикке мамлекеттик колдоого багытталган саясатын жүргүзүүдө:

- Кыргыз Республикасынын кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү областындагы мыйзамдуулугун өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгышат;
- кичи ишкердиктин абалына жана ага колдоо көрсөтүү боюнча чараларды колдонуунун натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүшөт, кичи ишкердикти өнүктүрүүнүн божомолдорун жана мамлекеттик колдоонун негизги багыттары жана формалары боюнча сунуштарды даярдашат, аталган сунуштарды Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө беришет;
- кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик программасын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну уюштурушат, кичи ишкердик субъекттеринин мамлекеттик программаларды жана долбоорлорду ишке ашырууга, ошондой эле мамлекеттик

муктаждыктар үчүн продукцияларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү жеткирүүгө катышуусун камсыз кылышат;

- кичи ишкердиктин субъекттери үчүн салык салуу боюнча ж.б. жеңилдиктерди орнотуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин жана кичи ишкердикти колдоо үчүн адистештирилген бюджеттен сырткаркы фонддордун каражаттарын пайдалануу жөнүндөгү сунуштарды даярдашат;
- Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдарына кичи ишкердикти колдоо боюнча чараларды иштеп чыгуу жана ишке ашырууда кол кабыш кылышат;
- кичи ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн жүргүзүшкөн мамлекеттин катышуусу бар болгон мамлекеттик адистештирилген уюмдардын ишмердүүлүгүн координациялашат.

Кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү тиешелүү түрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, аткаруу бийлигинин органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары тарабынан иштелип чыгылган кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик программасына, кичи ишкердикти өнүктүрүүнүн жана ага колдоо көрсөтүүнүн аймактык (аймактар аралык), тармактык (тармактар аралык) жана муниципалдык программаларына ылайык жүргүзүлөт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жыл сайын мамлекеттик бюджетти талкууга коюунун алдынан Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кароосуна кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик программасынын долбоорун коёт.

Кичи ишкердикти мамлекеттик жана муниципалдык колдоо программалары өз ичине төмөнкү негизги жоболорду камтыйт:

- кичи ишкердикти мамлекеттик, аймактык жана жергиликтүү деңгээлдерде өнүктүрүүнүн жана колдоонун инфратүзүмүн калыптандыруу боюнча чаралар;

- кичи ишкердикти өнүктүрүүнүн келечектүү багыттары жана кичи ишкердик субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн артыкчылыктуу түрлөрү;
- кичи ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн негизги багыттарын ишке ашыруу жана формаларын өнүктүрүү үчүн кабыл алынуучу иш чаралар;
- ишкердик ишмердүүлүккө калктын социалдык корголбогон катмарын, анын ичинде майыптарды, аялдарды, жаштарды, кызматтан бошотулган запастагы аскер кызматкерлерин, жумушсуздарды, качкындарды жана орун которууга мажбур болушкан жактарды, камактан бошогон жактарды тартуу боюнча иш чаралар [78, 47-б];
- салыктык жеңилдиктерди орнотуу жана кичи ишкердикти колдоого тиешелүү бюджеттерден каражаттарды жыл сайын бөлүп берүү боюнча сунуштар;
- кичи ишкердик субъекттерине илимий-изилдөөчүлүк, тажрыйбалык-конструктордук жана технологиялык жумуштардын, ошондой эле инновациялык программалардын натыйжаларын берүүнү камсыз кылуу боюнча иш чаралар;
- кичи ишкердик субъекттерине курулушу бүтпөгөн жана бош жаткан объекттерди, ошону менен тең катарда рентабелдүү эмес жана зыяндуу ишканаларды жеңилдетилген шарттар менен өткөрүп берүүнү камсыз кылуу боюнча иш чаралар;
- кичи ишкердик субъекттерине алар тарабынан ижарага иштетилип жүрүлгөн кыймылсыз мүлк объекттерин бул объекттерге салынган каражаттарды эсепке алуу менен биринчи кезекте сатып алуусу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу боюнча иш-чаралар.

Кичи ишкердикти колдоонун мамлекеттик программалары аракеттеги мыйзамдарда көрсөтүлгөн тартип боюнча иштелип чыгылып, калкты жумуш менен камсыз кылууга жардам берүүнүн, миграциялык саясатты ишке

ашыруунун, экологиялык көйгөйлөрдү чечүүнүн жана өзгөчө кырдаалдардын кесепетин жоюунун мамлекеттик программалары менен тиешелештикте болуусу керек.

Кичи ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик жана муниципалдык программаларын каржылык жактан камсыздоо жыл сайын мамлекеттик бюджеттин жана жергиликтүү бюджеттердин каражаттарынын эсебинен ишке ашырылат.

Жыл сайынкы милдеттүү бөлүнүүчү каражаттардын көлөмү мамлекеттик бюджеттин чыгаша бөлүмүндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушу боюнча өзүнчө жолчодо көрсөтүлөт.

Аталган программаларды Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин жана жергиликтүү бюджеттердин каражаттарынын эсебинен каржылоонун көлөмү тиешелүү бюджеттердин чыгашалар бөлүмүндө аткаруу бийлигинин органдарынын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын сунушу менен айрым жолчо түрүндө көрсөтүлөт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жыл сайын Жогорку Кеңешке Кыргыз Республикасындагы кичи ишкердиктин абалы жана өнүгүүсү жана аны мамлекеттик колдоо боюнча иш чаралар жөнүндөгү докладдын берет, буга мамлекеттик бюджеттин каражаттарынын кичи ишкердикти мамлекеттик колдоо максатына кандайча иштетилгендиги жөнүндөгү отчет тиркелет.

Көптөгөн майда ишканалар капиталдын жетишсиздигинен жабыр тартышат, бул болсо негизинен алардын рынок аркылуу жеткиликтүүлүгү бар болгон каржылык келип түшүүлөрдөгү жана каржылоонун колдонулуп жаткан ыкмаларындагы дефекттерди чагылдырат.

Каржылык рыноктордун майда ишканаларга карата өркүн эместигин түшүндүрүүчү бир катар себептер бар. Каржы агымынын жетишсиздигине таасирин тийгизген факторлордун бири болуп кичи ишканалар коммерциялык банкирлер тарабынан чоң насыялык тобокел катары каралгандыгы саналат, бул нерсе банкирлерди фирмалардан көбүнчө алар

көтөрө алышпаган өлчөмдөгү күрөөнүн деңгээлин талап кылуусуна мажбурлайт. Мисалы, Бишкекте жети майда фирмалардын бирөөсү гана коммерциялык насыялык каржылоого жетише алат. Жаңыдан ачылган ишканалар ишмердик репутациясынын жоктугунан банкирлер тарабынан өзгөчө тобокелдүү сунуш катары каралат.

Жетишээрлик күрөөнүн жоктугу зарыл болгон каржылоонун жетишпестигинен көптү үмүттөндүргөн долбоордон баш тартууга алып келет. Башка шарттарда каржылык колдоону кепилдөөчү коммерциялык жактан жашоого жөндөмдүү ишмердик сунуштар бул учурда керектүү жана жетишээрлик деңгээлдеги каржылоону тартууга жөндөмсүз болуп калышат, анткени алардын авторлору жогору деңгээлдеги күрөөлүк талаптарды аткара алышпайт.

Кичи жана орто ишкердикке каржылардын агымын жогорулатуу боюнча аракеттер кичи жана орто ишкердикке насыяларды бөлүштүрүү менен байланышкан насыялык тобокелдерди азайтуунун жолдорун издөө багытында каржылык сектор менен иш алып баруусу керек болгон мамлекеттик жана аймактык бийликтердин негизги маселеси болуп саналышат. Чындыгында мамлекет ишкерлерге түздөн-түз каржылык жардам көрсөтүүдөн алыс болуусу зарыл, ал кичи жана орто ишкердик секторуна ата-мекендик жана чет өлкөлүк капиталды тартуудагы катализатордун ролун ойноосу керек.

Негизги темалардын бири болуп каржылоонун бар болгон ыкмаларынын түрдүү түрлөрү бар экендигин аңдап жетүү зарылдыгы саналат, бул үчүн башкалардын тиешелүү тажрыйбаларынан пайдалануу керек.

Кичи жана орто ишкердик сектору үчүн иштеген фонддордун булактары өз ичине мамлекеттик булактарды (эл аралык программалар же эки тараптуу жардам программалары), ошондой эле бизнес-ассоциациялар сыяктуу жеке сектордун булактарын кошушат. Мындай уюмдар кичи жана орто ишкердиктин анык түрдө өнүгүүсүнө же бул ишканаларды жумушчу

орундарды түзүү жана экономикалык өнүгүү үчүн курал катары колдонууга кызыкдар болушат [70, 55-б]. Албетте, кичи ишкердикке капиталдын агымын жогорулатуу бул иш чаралардын бири болуп саналат. Бул максаттарга жетүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- кичи ишканаларга мамлекеттик каржылык колдоо көрсөтүүнүн так аныкталган принциптерге, механизмдерге, куралдарга жана мониторинг жүргүзүүнүн схемаларына негизделген улуттук концепциясын иштеп чыгуу;
- кичи ишканаларга каржылоого жеткиликтүүлүктү жакшыртуу максатында банктык жана каржылык тутумдардын кубаттуулугун өстүрүүгө жардам берүүчү кадамдарды таштоо;
- лизинг жана франчайзингге өзгөчө көңүл буруу менен каржылоонун жаңы ыкмаларын иштеп чыгууга дем берүү жана жардам көрсөтүү;
- кичи ишканалардын каржылык муктаждыктары жергиликтүү жана аймактык деңгээлде чечилүүсүнө карай жигердүү кадам таштоо.

Кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоо облусундагы мамлекеттик саясатты каржылык камсыздоону Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан уюштурулган Улуттук ишкердик фонду (мындан ары Фонд) аткарат. Фонддун каражаттары мамлекеттик бюджеттин каражаттарынын, ошондой эле башка булактардын эсебинен калыптанат. Ал кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоонун Мамлекеттик программасынын буюртмачысы болуп саналат.

Бүгүнкү күндө Фонд акцияларынын баарына Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 100% ээлик кылган микронасыялоочу компания болуп саналат. Фонддун ишмердүүлүгүнүн негизги багыты болуп кичи жана орто ишкердик субъекттерине каржылык-насыялык колдоо көрсөтүү саналат.

Мындан сырткары Кыргыз Республикасында “Кепилдөөчү фонд” ачык акционердик коому уюшулган. Анын максаты – кичи жана орто ишкердик субъекттерине каржылык ресурстарга жеткиликтүүлүктү бүткүл Кыргызстандын аймагы боюнча камсыз кылуу, алардын долбоорлорун

күрөөлүк камсыздоонун жетишпестиги учурунда деле толук өлчөмдө каржылоо.

Бүгүнкү күндө “Кепилдөөчү фонд” ишкерлерге, өзгөчө айыл чарба продукцияларын кайра иштетишкен жана продукциясын экспортко чыгарышкан ишкерлерге колдоо көрсөтүп келет. Мындай колдоонун аксаты – айыл чарба продукциясын кайра иштетүү боюнча өндүрүштөрдү, ишканаларды, калкты жумуш менен камсыз кылуу саналат, бул болсо өз кезегинде миграциялык агымдын төмөндөөсүнө жардам берет.

Учурда фонддун уставдык капиталы 582 миң сомду түздү. Бул фондко аймактардагы ишкерлерге болгон кепилдиктердин өлчөмүн бир далай чоңойтуусуна мүмкүнчүлүк жаратты.

Бизин оюбузча, ишкердиктин ийгиликтүү өнүгүүсү кичи жана орто ишкердиги бардык деңгээлдерде – мамлекеттик, аймактар аралык, аймактык жана жергиликтүү – колдоо боюнча иштеп жаткан жана жаңыдан түзүлүп жаткан инфратүзүм объекттеринин аракеттерин бириктирүүнү көздөйт.

Аймактар аралык деңгээлде мамлекеттик бийлик органдарына кичи жана орто ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик саясатты натыйжалуу жүргүзүүгө кол кабыш кылууну көздөгөн Аймактар аралык ассоциацияларды жана алардын алдындагы кичи жана орто ишкердик боюнча Координациялык кеңештерди түзүү зарыл.

Аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары кичи жана орто ишкердик субъекттеринин экспорттук-импорттук иштерде катышуусун кеңейтүү, ошондой эле бул субъекттердин сырткы экономикалык ишмердүүлүк облусундагы программаларды жана долбоорлорду ишке ашырууга катышуусу, алардын эл аралык көргөзмөлөрдө жана ярмаркаларда катышуусу боюнча иш чараларды жүргүзүүсү керек [69, 89-б].

Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары кичи жана орто ишкердиктин субъекттери тарабынан булардын натыйжалуу өнүгүүсү үчүн зарыл болгон экономикалык, укуктук, статистикалык, өндүрүштүк технологиялык ж.б.

маалыматтарды алуусу жана алар арасында мындай маалыматтарды алмашууну уюштуруу максатында тиешелүү маалыматтык инфратүзүмдү түзүү боюнча иш чараларды иштеп чыгышат жана ишке ашырышат.

Кичи жана орто ишкердик субъекттерин өндүрүштүк-технологиялык колдоо да жеңилдетилген шарттарда жүргүзүлүүсү мүмкүн. Бул учурда кичи жана орто ишкердикке өндүрүштүк-технологиялык колдоону жүргүзүшкөн ишканалар, мекемелер жана уюмдар жеңилдиктерден аракеттеги мыйзамдуулукта белгиленген тартипте колдонушат.

Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары кичи жана орто ишкердик үчүн адистерди даярдоо, кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу тутумунун өнүгүүсүн камсыз кылышат. Кичи жана орто ишкердик үчүн адистерди даярдоону, кайра даярдоону жана квалификациясын жогорулатууну жүргүзүшкөн мекемелер менен уюмдар жеңилдиктерден аракеттеги мыйзамдуулукта белгиленген тартипте колдонушат.

Бүтүндөй мамлекетте жана ар бир муниципалдык түзүмдө кичи жана орто ишкердикти колдоонун натыйжалуулугуна жетишүү үчүн биринчи кезекте алардын стратегиялык өнүгүү планынан келип чыгуучу талдоого, божомолдоого жана өбөлгөлөргө таянган стратегиялык максаттарын (саясий, экономикалык жана социалдык) аныктап алуу зарыл.

Кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоонун стратегиялык милдети кичи жана орто ишканаларга каржылык, материалдык, техникалык ж.б. ресурстарды берүүдө эмес, алардын рыноктук экономиканын шарттарында жашап кетүүсү, “иммунитетти” иштеп чыгуусу жана өсүп-өнүгүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болуусу үчүн экономикалык, социалдык жана укуктук шарттарды жаратууда турат.

Кичи жана орто ишкердикти мамлекеттик колдоо тутумунун калыптануусуна жардам берүүсүн башкаруу органдарынын тактикалык маселелери болуп төмөнкүлөр саналышат:

- кичи жана орто ишкердикти колдоого багытталган бюджеттик ассигнациялоонун туруктуу булагын аныктоо жана бекемдөө жана бөлүнгөн каражаттарды пайдалануунун рационалдуу механизмдерин иштеп чыгуу;

- кичи жана орто ишкердиктин кызыкчылыктары үчүн мамлекетке (муниципалитетке) тиешелүү болгон өндүрүштүк маанидеги мүлктөрдү жана түрдүү формалардагы мүлктүк укуктарды (менчиктештирилген ишканалардын акцияларынын пакетин) пайдалануу; менчик объекттерин (мунун ичинде жер участкакторун да) кичи жана орто ишкердикти колдоонун инфратүзүмү объекттерин жайгаштыруу үчүн бөлүп берүү, бош турган өндүрүштүк кубаттуулуктарды рационалдуу пайдалануу, ишканаларды санация жана монополиядан ажыратуу жараянында бөлүү;

- кичи жана орто ишкердиктин кызыкчылыктарын укуктук коргоо, анын коопсуздугун жана камсыз кылуу жана менчик укуктарын сактоо боюнча соттук, көзөмөлдүк жана укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүн жигердештирүү;

- кичи жана орто ишкердикке дем берүүгө, адамдарды өздүк ишкердик менен алектенүүсүнө даярдоого, тиешелүү коомдук ойдун түптөлүүсүнө, мамлекеттик (муниципалдык) кызматкерлерди кайра квалификациялоого багытталган билим берүүчүлүк жана пропагандалык жумуштарды жакшыртуу;

- ишкердик чөйрө менен диалог түзүүдөгү демилген, ишкердик бирикмелер менен бийликтик түзүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсүн, мунун ичинде атайын келишимдердин жана макулдашуулардын негизинде өз ара аракеттенүүсүн орнотуу.

Биздин көз карашта, ишкердикке колдоо көрсөтүү саясатына карата муниципалдык жана аймактык бийликтердин ишканаларды алга сүрүүнүн аймактык жана муниципалдык стратегияларын өнүктүрүү менен байланышкан ролун күчөтүү зарыл. Ушуга байланыштуу ишкердикти аймактык жана муниципалдык деңгээлде алга сүрүүнүн аймактык жана жергиликтүү экономиканын кичи жана орто ишканаларды өнүктүрүү

позициясынан каралган мүнөздөмөлөрүн кылдаттык менен талдоого негизделген стратегиясын иштеп чыгуу керек. Бул нерсе:

- өз ичине жергиликтүү экономикалык түзүмдү, жергиликтүү эмгек рыногун, курчап турган чөйрөнү жана инфратүзүмдү, ошондой эле ишкердикти алга сүрүү боюнча болуп жаткан ишмердүүлүктү кайра карап чыгууну камтуу;
- кичи жана орто ишкердикти колдоо көрсөтүү боюнча болуп жаткан бардык ишмердүүлүктүн координациясын кепилдөөсү, жергиликтүү деңгээл аракеттерди макулдашуудагы баштапкы чекит экендигине көңүл буруу менен жергиликтүү жана аймактык стратегияны кичи жана орто ишкердиктин улуттук жана эл аралык программалары менен координациялоо;
- жергиликтүү деңгээлдеги ишкердикти өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү боюнча ири жана кичи жана орто ишканаларды байланыштыруучу звенолорду алга сүрөө жана кичи жана орто ишканалардын жеткирүүнүн мамлекеттин контракттарына жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу сыяктуу практикалык кадамдарды жасоо [113, 462-б];
- атайын программаларды кабыл алуу менен кичи жана орто ишканалардын аскер пенсионерлерин жумуш орду менен камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүүдөгү маанилүүлүгүн жана потенциалдуу салымын таануу;
- жергиликтүү жана аймактык администрацияга ички жана сырткы текшерүүлөрдү күчөтүлгөн түрдө колдонуу менен ишкердикти өнүктүрүүгө таасир берүүчү бюрократиялык тоскоолдуктарды жоюуга карата чараларды көрүү. Талап кылынган учурда массалык маалымдоо каражаттарында кеңири жарыялоону кепилдөө менен кылмыш-жаза тергөө ишин жүргүзүүгө даяр болуу;
- ишканаларды алга сүрүүнүн жана колдоонун механизми катары жергиликтүү жана аймактык деңгээлде мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү өнүктүрүү;

- жергиликтүү деңгээлде банктык сектордон каржылоонун жетишээрлик булактарын алуу мүмкүнчүлүгү жок болгон учурда кичи жана орто ишкердиктин өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү үчүн жергиликтүү, салттык эмес, аймактар аралык ж.б. типтеги фонддорду уюштуруу.
- жергиликтүү жана аймактык экономикалык өнүгүүнүн куралы катары болгон бизнес-инкубаторлорду өнүктүрүү жараянына ири фирмалар, университеттер, бизнес-ассоциациялар жана кеңеш берүүчүлүк фирмалар сыяктуу жергиликтүү өнөктөштөрдү тартууга умтулуу менен жардам берүү.

Аймактык деңгээлде кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү тутумунун бардык элементтерин иштеп чыгуу жана түзүү анын түптөлүү жараянын натыйжалуу башкарууга, тактап айтканда башкаруунун бардык функцияларын: пландоону, уюштурууну, тескөөнү, координациялоону жана көзөмөлдү ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет. Кичи жана орто ишкердиктин абалын диагностикалоо жана бул чөйрөдөгү жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүн жыл сайын мониторингден өткөрүү коюлган максатка жетүүнүн даражасын табууга, б.а., кичи жана орто ишканалардын аймактын социалдык-экономикалык маселелерин чечүүгө кошкон салымын жана аларга көрсөтүлгөн жардамдын натыйжалуулугун аныктоого, салынган бюджеттик каражаттардын кайтарымын табууга мүмкүнчүлүк берет. Кичи жана орто ишкердиктин ишкердиктин башка түрлөрүнүн алдындагы артыкчылыгы болуп коомдун суроо-талабына тез тасирденүү жөндөмдүүлүгү, өзүнүн гана күчүнө таянгандыгы, шартка көнүгүүсүнүн жогорулугу жана натыйжага болгон мотивациясы саналат.

Кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн үч деңгээлдүү тутуму деңгээлдердин ар биринде колдоо көрсөтүүнүн бири-бири менен байланышкан атайын программаларын түптөөнү көздө тутат.

Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын бир катар аймактарындагы кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн аймактык практикасын карап көрөлү.

Жалал-Абад облусундагы кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү ишмердүүлүгүнүн предметинен жана максатынан, уюштуруучулук-укуктук жана менчик формаларынан көз карандысыз түрдө кичи жана орто ишкердиктин бардык субъекттерине карата аткарылат.

Жалал-Абад облусунун мамлекеттик бийлик органдары тарабынан кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү төмөнкү багыттар боюнча жүргүзүлөт:

- кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн жана аны өнүктүрүүнүн инфратүзүмүн калыптандыруу жана бул максатка каражаттарды бөлүү;

- кичи жана орто ишкердиктин субъекттери тарабынан мамлекеттик каржылык, материалдык-техникалык жана маалыматтык ресурстарды, ошондой эле илимий-техникалык иштелмелерди жана технологияларды колдонуусу үчүн жеңилдетилген шарттарды түзүү;

- кичи жана орто ишкердик субъекттерин каттоонун, алардын ишмердүүлүгүн лицензиялоонун, продукциясын сертификатташтыруунун, мамлекеттик статистикалык жана бухгалтердик отчеттуулукту берүүнүн жөнөкөйлөтүлгөн тартибин орнотуу;

- кичи жана орто ишкердик субъекттери үчүн салык салуу боюнча кошумча жеңилдиктерди орнотуу;

- кичи жана орто ишкердик субъекттеринин сырткы экономикалык ишмердүүлүгүн алардын соодасына кол кабыш кылуу, чет мамлекеттер менен илимий-техникалык, өндүрүштүк, маалыматтык байланыштарды түзүү аркылуу колдоо көрсөтүү;

- кичи жана орто ишканалар үчүн адистерди даярдоону, кайра даярдоону жана квалификациясын жогорулатууну уюштуруу.

Жалал-Абад облусунун администрациясы кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүгө багытталган саясатты жүргүзүүдө өзүнүн ыйгарым укуктарынын чегинде:

- облустагы кичи жана орто ишкердиктин абалын жана аны мамлекеттик колдоо боюнча иш-чараларды колдонуунун натыйжалуулугун талдайт, аны өнүктүрүүнүн божомолдорун жана артыкчылыктуу багыттар боюнча сунуштарды иштеп чыгат;

- кичи жана орто ишкердик жөнүндөгү аймактык мыйзамдуулукту өркүндөтүү боюнча токтомдорду кабыл алат, мыйзамдардын ж.б. укуктук-ченемдик актылардын долбоорлорун иштеп чыгат;

- областтын келээрки жылдагы бюджетин иштеп чыгууда кичи жана орто ишкердиктин өнүгүүсүн каржылоого каражаттарды бөлүү жөнүндөгү сунуштарды даярдайт.

Кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн дагы бир булагы катары инвестицияларды атоого болот. Алсак, 2018 – жылы кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү 192, 7 АКШ долларын түзүп, 2018-жылга жана 2014-жылга салыштырганда 1,6 эсеге төмөндөдү. 2017-жылга салыштырганда келип түшкөн тике чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү кичи ишканаларда - 2,1 эсеге олуттуу азайган, ошол эле учурда орто ишканаларда алардын көлөмү тескерисинче – 1,5 эсеге көбөйгөн.

Тике чет өлкөлүк инвестициялар негизинен Бишкек шаарынын, Жалал-Абад жана Чүй облустарынын (84 пайызынан ашыгы) кичи жана орто ишканаларына тартылган.

2018-жылы кичи жана орто ишканалар тарабынан негизги капиталга инвестиция 50403, 7 млн. сомго өздөштүрүлгөн, бул 2017-жылга караганда 14, 1 эсеге аз, ал эми 2013-жылга салыштырганда 2,5 эсеге көп.

Кичи жана орто ишканалар үчүн инвестиция салымдарынын эң артыкчылыктуу түрлөрү турак жай курулушу, транспорт ишмердиги жана

жүктөрдү сактоо, кайра иштетүү өндүрүшү, ошондой эле кыймылсыз мүлк операциялары болуп саналды.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча биз төмөнкүдөй сунуштарды сунуштайбыз. Жалал-Абад облусунун аймагындагы аткаруу бийлигинин органдарынын, мамлекеттик башкаруунун тармактык органдарынын, коомдук уюмдардын жана кичи жана орто ишкердикти колдоого жана аны өнүктүрүүгө кызыкдар болушкан башка органдардын ишмердүүлүгүн координациялоо боюнча кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүү Кеңешин түзүү керек. Бул Кеңеш жөнүндөгү жобо жана анын жекече курамы Жалал-Абад облусунун губернатору тарабынан бекитилет.

Мындан тышкары, облустагы кичи жана орто ишкердиктин демилгелерин жана программада каралган иш чараларды каржылоо максатында жогоруда аталган фонддордон тышкары Жалал-Абад облусунун кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн мамлекеттик фондун түзүүнү сунуштайбыз. Бул фонд (мындан ары Фонд) Жалал-Абад облусунун администрациясы тарабынан уюштурулган коммерциялык эмес уюм, анын уставдык капиталындагы облустук администрациянын катышы 50% дан кем эмес болуусу керек. Фонд кичи жана орто ишкердикти колдоо жана өнүктүрүүгө багытталган аймактык жана муниципалдык программаларды, долбоорлорду жана иш-чараларды каржылоо максатында түзүлөт жана ал юридикалык жак болуп саналат. Фонд банктык ишмердүүлүккө лицензия албай туруп кичи жана орто ишкердик субъекттерине жеңилдетилген насыяларды, пайызы жок ссудаларды, кыска мөөнөттүү карыздарды берүү укугуна ээ болуусу керек. Фонд жөнүндөгү жобо жана анын уставы Жалал-Абад облусунун администрациясы тарабынан бекитилет.

Биздин оюбузча, фонддун каражаттары ссудалардын жана бюджеттен болгон максаттуу каржылоолордун, өзүнүн ишмердүүлүгүнөн түшкөн кирешелердин, физикалык жана юридикалык, анын ичинде чет өлкөлүк жактардын өз ыктыяры менен кошкон салымдарынын, баалуу кагаздарды

чыгаруу жана жайгаштыруудан түшкөн кирешелердин, ошондой эле кичи жана орто ишкердик субъекттерине конкурстук негизде берилген жеңилдетилген насыялардын пайыздарынан түшкөн кирешелердин эсебинен түптөлөт.

Фонд төмөнкү иш-чараларды аткара алат:

- бүтүндөй кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө дем берүүгө багытталган анык бир программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгууга жана каржылоого, анын айрым тармактарын өнүктүрүүгө же анын айрым субъекттерине колдоо көрсөтүүгө катышуу;

- кичи жана орто ишкердик субъекттерин насыялоону жүргүзүшкөн банктарга кепилдик берүү;

- кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн жергиликтүү фонддорунда, кичи жана орто ишкердик субъекттерин өз ара насыялоо жана камсыздандыруу коомдорунда, кичи жана орто ишкердикти колдоо боюнча лизингдик жана инвестициялык компанияларды, адистештирилген кеңеш берүүчүлүк жана маалыматтык түзүмдөрдү, товарларды жана кызматтарды керектөөчүлүк экспертизалар жана сертификациялоо тутумдарын түзүүдө жана алардын ишмердүүлүгүндө үлүштүк катышуу;

- кичи жана орто ишкердик үчүн адистердин квалификациясын жогорулатуу боюнча иш-чараларды, кичи жана орто ишкердикти колдоо менен байланышкан илимий изилдөөлөрдү, илимий-практикалык конференцияларды, симпозиумдарды, кеңешмелерди (мунун ичинде эл аралык да) каржылоо;

- ата-мекендик жана чет өлкөлүк инвестицияларды тартууга жана натыйжалуу пайдаланууга багытталган иш-чараларды, анын ичинде конкурстарды, аукциондорду, көргөзмөлөрдү, лотереяларды өткөрүү, ошондой эле аракеттеги мыйзамдуулукта көрсөтүлгөн тартипте баалуу кагаздар менен амалдарды жүргүзүү;

- орнотулган тартипте сырткы экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүү, кичи жана орто ишкердик облусундагы эл аралык программаларда жана долбоорлордо катышуу [68, 88-б].

Мындан сырткары, жергиликтүү деңгээлдерде да кичи жана орто ишкердикке төмөнкүдөй колдоо көрсөтүүгө болот деп эсептейбиз. Мыйзамдуулукка ылайык жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары кичи жана орто ишкердикти колдоо үчүн өздөрүнүн ресурстарынын чегинде төмөнкүлөрдү аткара алышат:

- ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн жергиликтүү фонддорун түзүү (фонддор жөнүндөгү жоболор жана алардын уставдары жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары тарабынан бекитилет);

- кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүгө бюджеттик каражаттарды бөлүү;

- кичи жана орто ишкердик субъекттери үчүн жергиликтүү муктаждыктар үчүн продукция, товар жана кызматтарды өндүрүүгө буюртмаларды даярдоо;

- турак-жайлык эмес имараттарды, жер участкаларын, аягына чыга элек курулуш объекттерин сатуу жана ижарага берүү боюнча максаттуу конкурстарды өткөрүү;

- өздүк каражаттардын жана ресурстардын эсебинен кичи жана орто ишкердик субъекттерине кошумча жеңилдиктерди берүү.

Аткаруу бийлиги органдарынын мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде Жалал-Абад облусунун аймагындагы кичи жана орто ишкердик субъекттерине төмөнкүдөй жеңилдиктер берилүүсү мүмкүн:

- жөнөкөйлөтүлгөн процедураны орнотуу, лицензиянын иштөө мөөнөтүн узартуу;

- арызды кароо жана лицензия берүү боюнча төлөмдөрдүн мөөнөтүн кийинкиге жылдыруу жана алардын өлчөмдөрүн төмөндөтүү;

- ишмердүүлүктүн кээ бир түрлөрүнө артыкчылыктуулук укугун берүү, буга кичи жана орто ишкердик субъекттери үчүн ишмердүүлүктүн лицензия берүү чектелген түрлөрүнө анык бир сандагы лицензияларды сактап коюу.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары тарабынан ишмердүүлүктүн айрым түрлөрүнө лицензиянын зарылчылыгы белгиленбеген болсо, анда ишмердүүлүктүн бул түрлөрү Жалал-Абад облусунда лицензиясыз ишке ашырылат.

Кичи жана орто ишкердик субъекттери тарабынан өндүрүлгөн продукцияны милдеттүү сертификациялоо Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, Жалал-Абад облусунун ченемдик актыларына ылайык жүргүзүлөт.

Ошону менен бирге кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнү максатка ылайыктуу болуусун камсыз кылуу үчүн жогоруда сунуш кылынган Жалал-Абад облусундагы кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн Мамлекеттик фонду тарабынан “Жалал-Абад облусундагы кичи жана орто ишкердикке 2019-2024-жылдар аралыгында колдоо көрсөтүү программасын” иштеп чыгууну сунуштайбыз.

Программанын максаты Жалал-Абад облусунда жумушчу орундардын жана бюджетти толтуруунун эң маанилүү булагы болгон кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү, кичи жана орто ишкердиктин туруктуу иштеген субъекттеринин санын 20000 ге чейин, ал эми аларда иштеген жумушчулардын санын 150000 адамга чейин өстүрүү саналат [68, 89-б].

Программанын милдети – бул аймактагы кичи жана орто ишкердиктин туруктуу өнүгүүсү үчүн укуктук, экономикалык жана уюштуруучулук шарттарды түзүү, кичи жана орто ишкердикти каржылоонун каржылык-насыялык жана инвестициялык механизмдерин, жаңы булактарын, биринчи кезекте кичи жана орто ишкердиктин натыйжалуу өнүгүп жаткан субъекттеринин жана мамлекеттик эмес инвесторлордун өздүк мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен демилгелөө, кичи жана орто ишкердикке

колдоо көрсөтүү инфратүзүмүнүн негизги элементтерин түзүү жана өнүктүрүү, жаңы жумуш орундарын түзүү, кичи жана орто ишкердиктин жаңы субъекттерин ачуу жана иштеп жаткандарын колдоо, ишмердик жана инвестициялык жигердүүлүккө дем берүү, товарлардын жана кызматтардын рыногунда атаандаштыкты өнүктүрүү.

Программанын негизги иш чаралары төмөнкүлөр:

- кичи жана орто ишкердиктин укуктук-ченемдик базасын өркүндөтүү;
- кичи жана орто ишкердикке каржылык колдоо көрсөтүүнүн механизмдин түптөө;
- кичи жана орто ишкердиктин маалыматтык-кеңеш берүүчүлүк жана билим берүүчүлүк инфратүзүмүн өнүктүрүү;
- кичи жана орто ишкердикке өндүрүштүк-технологиялык жана мүлктүк колдоо көрсөтүү;
- кичи жана орто ишкердик субъекттеринин эл аралык жана аймактар аралык байланыштарын өнүктүрүү;
- жагымдуу коомдук ойду түптөө, кичи жана орто ишканалардын жумушчуларын социалдык жактан коргоону жана инсандын жана менчиктин коопсуздугун күчөтүү;
- экономиканын аймак үчүн артыкчылыктуу болгон тармактарындагы кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү;
- кичи жана орто ишкердиктин территориялык программаларын жана долбоорлорун колдоо.

кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн Жалал-Абад областтык мамлекеттик фонду Программанын долбоорлорун жана иш чараларын каржылоону максаттуу мамлекеттик каражаттардын эсебинен жүргүзөт.

Жогоруда айтылгандардан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот. Өлкөдө, аймактарда жана муниципалдык бирдиктерде кичи жана орто ишкердикке натыйжалуу колдоо көрсөтүү үчүн алардын рынок экономикасында жашап кетүүсү, өсүүсү жана өнүгүүсү үчүн экономикалык,

социалдык жана укуктук шарттар сыяктуу кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн стратегиялык максаттарын аныктоо зарыл.

Ошентип, муниципалдык биримдиктердин территорияларынын экономикалык өнүгүүсүнүн эң негизги максаты болуп жергиликтүү калкты жумуш менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрүн көбөйтүү саналат. Аймактардын администрациялары бул максатка жетүүдө жигердүү позицияны ээлөөсү керек. Жергиликтүү демилгелер негизги жумуш орундарын сактап калууну камсыздоосу жана экономикалык жигердүүлүктүн өсүүсүнө дем берүүсү керек.

Кичи жана орто ишкердик ишканалары жаңы жумуш орундарын түзүү менен калктын жумуш менен камсыз болуу көйгөйүн чечип гана калбастан, бир эле убакта алар жергиликтүү рынокту азык-түлүк жана керектөөчүлүк товарлары менен толтурушат, жергиликтүү бюджеттердин киреше бөлүгүнө келип түшүүлөрдү көбөйтүшөт. Бул багыттагы алардын ишмердүүлүк чөйрөсү дээрлик чексиз.

3-бап боюнча тыянактар:

1. Кичи жана орто ишкердик субъекттеринин ишмердүүгү көп тараптан аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын аракеттеринен көз каранды. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн атайын чараларысыз мүмкүн эмес. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн жалпы стратегиясынын контекстинде мамлекеттин негизги ролдорунун бири болуп кичи жана орто ишкердикти колдоо жараянына тартылган мамлекеттик, аймактык жана жергиликтүү деңгээлдердеги түрдүү “аракет кылуучу жактардын” арасындагы жакшы координацияланган мамилелерди өнүктүрүү саналат. Стратегиялык көрүү жана өнөктөштүк кичи жана орто ишкердикти колдоо саясатын институтташтыруунун негизи болуп калуусу керек.

2. Кыргыз Республикасында кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн укуктук базасы болуп “Кыргыз Республикасында кичи

ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү жөнүндөгү” 25-май 2007-жылдагы № 73-мыйзамы саналат. Кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүү тиешелүү түрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, аткаруу бийлигинин органдары жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары тарабынан иштелип чыгылган кичи ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн мамлекеттик программасына, кичи ишкердикти өнүктүрүүнүн жана ага колдоо көрсөтүүнүн аймактык (аймактар аралык), тармактык (тармактар аралык) жана муниципалдык программаларына ылайык жүргүзүлөт.

3. Өлкөдө, аймактарда жана муниципалдык бирдиктерде кичи жана орто ишкердикке натыйжалуу колдоо көрсөтүү, алардын рынок экономикасында жашап кетүүсү, өсүүсү жана өнүгүүсү үчүн экономикалык, социалдык жана укуктук шарттар сыяктуу кичи жана орто ишкердикке мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн стратегиялык максаттарын аныктоо зарыл.

Тыянактар жана сунуштар

Ошентип, экономикалык жигердүүлүктүн өзгөчө формасы катары болгон ишкердиктин негизги мүнөздөмөлөрүн, Кыргыз Республикасындагы жана анын аймактарындагы кичи жана орто ишкердиктин абалын жана келечегин, Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүүнүн аракеттеги тутумун карап чыгып, төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. Аталган багыттагы ийгиликке жетишүүнүн негизи болуп мамлекет тарабынан жеке ишкердиктин жолундагы тоскоолдуктарды жоюу саналат. Экономиканын тандалып алынган секторлорун мамлекеттик колдоо ал ишмердик чөйрөгө мамлекеттин пайдасыз кийлигишүүсүн азайтууга негизделгенде гана натыйжа берет. Бул саясий принциптердин негизги эрежеси жана аны сунуштама берүүнүн бардык учурларында колдоо көрсөтүү саясаты ишкердиктин желкесине кошумча жана кымбат баалуу жүк болуп түшпөсүн үчүн эске алуу керек.

2. Кыргыз Республикасында жеке сектордун ийгиликтүү өнүгүүсүнүн зарыл шарттарынын бири болуп кичи жана орто ишкердик субъекттерине карата болгон туура жана натыйжалуу институционалдык саясат саналат. Бул саясат мамлекет менен аймактык бийликтердин, ошондой эле өкмөт менен түрдүү деңгээлдеги жеке сектордун органдарынын арасындагы өнөктөштүктүн түрдүү формаларын өз ичине камтыйт. Бул маанидеги негизги фактор – мамлекет менен КОИ нин өкүлдөрүнүн арасындагы натыйжалуу диалогдун механизмдерин түзүү.

3. Кыргызстандагы КОИ секторунун ийгиликтүү өнүгүүсүнүн башка бир негизги талабы болуп туруктуу жана жакшы иштеген салык тутуму саналат. Аракеттеги тутум өтө татаал, ал өз ичине көп сандагы салыктарды жана органдарды камтыйт, бул болсо ишкерлерди өздөрүнүн чыныгы кирешелерин жашырууга мажбур кылуу менен мамлекеттин да кирешесин азайтууда. Ишкердикти өнүктүрүүгө жардам берген салык тутуму жөнөкөй,

адилет, туруктуу болуусу, ал эми аны колдонуу процедурасы ачык-айкын болуусу керек.

4. Укуктук-ченемдик базаны жакшыртуу жана мыйзамдын үстөмдүгүн орнотуу – бул КОИ секторунун өнүгүүсүнө таасирин тийгизүүчү дагы бир артыкчылыктуу фактор. Ишканаларды каттоо, лицензиялоо жана аларга имарат бөлүп берүү сыяктуу процедураларда жол коюлуучу бюрократияны азайтуу керек. Түрдүү бюрократиялык талаптарды канааттандырууга кеткен акча жана убакыт түрүндөгү суммалык төлөм кичи ишканалар үчүн чоң нерсе жана ал башка продуктивдүүрөөк жана пайдалуураак максаттарга жетүүгө багытталганы жакшы болмок.

5. Каржылар – бул каалагандай эле бизнестин башталуусу жана өнүгүүсү үчүн негизги фактор. Каржылардын жетишпестиги ата-мекендик ишкерлер кабылган негизги кыйынчылыктардын бири. Мындагы негизги артыкчылык болуп КОИ нин инвесторлор үчүн жагымдуулугун арттыруу жолу менен аны каржылоо рыногун өнүктүрүү саналат. Мамлекеттик каржылык колдоо рыноктун жарамсыздыгы байкалган жерде гана жана өз ичине анык токтомдорду жана эрежелерди, так максаттарды, тандоонун так аныкталган критерийлерин жана карызга берүүнүн анык шарттарын камтыган анык бир шарттарга ылайык иштетилүүсү керек.

6. Кыргыз Республикасындагы КОИ секторунун туруктуу өнүгүүсүнө бизнес чөйрөсүндөгү кеңеш берүүчүлүк жана маалыматтык кызматтардын инфратүзүмүн түзүү чоң таасирин тийгизет. Бул мамлекет катализатор жана координатордун ролун аткаруу аркылуу жеке сектор менен тыгыз байланышта иштөөсү керек болгон дагы бир чөйрө. Натыйжалуу жана жеткиликтүү маалыматтык тармакты түзүү зарылдыгы да бар, анткени потенциалдуу кардарлар, жеткирүүчүлөр жана каржылоо булактары ж.б. сыяктуу маалымат бизнестеги негизги керектөө болуп саналат.

Диссертациялык иште жүргүзүлгөн изилдөөдөн кичи ишкердик аймактардын иштөөсүнүн жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот.

Кыргыз Республикасынын Президентинин “2018-жыл – аймактарды өнүктүрүү жылы” жарлыгына ылайык биз аймактарды өнүктүрүү жана абалын баалоо боюнча төмөнкүдөй сунуштарды даярдадык:

1. Кичи жана орто ишкердиктин абалын баалоонун критерийлери. Кичи жана орто ишкердиктин аймактык жана муниципалдык деңгээлдердеги абалын баалоо төмөнкү көрсөткүчтөрдүн негизинде аныкталуусу мүмкүн:

- кичи жана орто ишканалардын (кичи жана орто ишкердик субъекттеринин) 1000 жашоочуга эсептегендеги саны;

- кичи жана орто ишканаларда иштеп жатышкан жумушчулардын аймактагы, муниципалдык түзүмдөгү жумуш менен алектенгендердин жалпы санына болгон орточо саны (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктин аймактык ички дүң продукттун көлөмүндөгү үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишканалардын менчигинде болгон негизги каражаттардын аймактын, муниципалдык түзүмдүн негизги өндүрүштүк фонддорунун жалпы көлөмүндөгү үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктен түшкөн салык төлөмдөрүнүн аймактагы, шаардагы салыктардын жалпы суммасындагы үлүшү (% менен);

- кичи жана орто ишкердиктин пайданын жалпы массасындагы үлүшү (% менен).

Санап өтүлгөн бул көрсөткүчтөр динамикада жана мамлекеттик жана тармактык көрсөткүчтөр менен салыштырууда каралган учурда аймактагы кичи жана орто ишкердиктин абалын мүнөздөйт.

2. Жалал-Абад облусунун аймагындагы аткаруу бийлигинин органдарынын, мамлекеттик башкаруунун тармактык органдарынын, коомдук уюмдардын жана кичи жана орто ишкердикти колдоого жана аны өнүктүрүүгө кызыкдар болушкан башка органдардын ишмердүүлүгүн координациялоо боюнча кичи жана орто ишкердикке колдоо көрсөтүү Кеңешин түзүү керек. Бул Кеңеш жөнүндөгү жобо жана анын жекече курамы Жалал-Абад облусундагы өкмөттүн өкүлү тарабынан бекитилет.

3. Облустагы кичи жана орто ишкердиктин демилгелерин жана программада каралган иш чараларды каржылоо максатында республикалык деңгээлдеги фонддордон тышкары Жалал-Абад облусунун кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн мамлекеттик фондун түзүүнү сунуштайбыз. Бул фонд Жалал-Абад облусунун администрациясы тарабынан уюштурулган коммерциялык эмес уюм, анын уставдык капиталындагы облустук администрациянын катышы 50% дан кем эмес болуусу керек. Фонд кичи жана орто ишкердикти колдоо жана өнүктүрүүгө багытталган аймактык жана муниципалдык программаларды, долбоорлорду жана иш-чараларды каржылоо максатында түзүлөт жана ал юридикалык жак болуп саналат. Фонд банктык ишмердүүлүккө лицензия албай туруп кичи жана орто ишкердик субъекттерине жеңилдетилген насыяларды, пайызы жок ссудаларды, кыска мөөнөттүү карыздарды берүү укугуна ээ болуусу керек. Фонд жөнүндөгү жобо жана анын уставы Жалал-Абад облусунун администрациясы тарабынан бекитилет.

Бул фонддун аткаруучу болжолдуу иш чаралары жана милдеттери диссертациялык иштин 3.3-параграфында кеңири көрсөтүлдү.

4. Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары кичи жана орто ишкердикти колдоо боюнча өздөрүнүн ресурстарынын чегинде аткара алуусу мүмкүн болгон иш-чаралардын жана жергиликтүү аткаруу бийлиги органдары өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн чегинде кичи жана орто ишкердикке бере ала турган жеңилдиктердин тизмеси (3.3-параграф)

5. Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнү максатка ылайыктуу болуусун камсыз кылуу үчүн жогоруда сунуш кылынган Жалал-Абад облусундагы кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн Мамлекеттик фонду тарабынан “Жалал-Абад облусундагы кичи жана орто ишкердикке 2019-2024-жылдар аралыгында колдоо көрсөтүү программасын” иштеп чыгууну сунуштайбыз. Программанын максатын, милдеттерин жана болжолдуу иш-чараларын диссертациялык иштин 3.3-параграфында чагылдырдык.

6. Изилдөөнүн жүрүшүндө дыйкан (фермердик) чарбаларында алектенген адамдардын саны жөнүндө статистикалык маалымат жок экендиги аныкталды. Бул тармактагы иштердин сезондуулук мүнөзүнө жараша жана жумушчулардын орточо санын аныктоонун усулу жок экендигине байланыштуу бул маселени чечүүгө багыт катары төмөнкүдөй критерийлерди колдонууну сунуштайбыз:

- дыйкан (фермердик) чарбанын жер үлүшүнүн аянтынын саны;
- дүң продукциясынын көлөмү;
- чарбадагы техникалык жабдуулардын саны;
- жаныбарлардын түрлөрүнүн (ири мүйүздүү мал, кой-эчки, канаттуулар) саны.

Бирок, республикабыздын түрдүү аймактарында бул көрсөткүчтөр түрдүүчө болгондуктан (мисалы, 1 адамга берилген жер үлүшүнүн аянты), аталган маселе илимпоздор арасындагы талкууга муктаж.

Колдонулган адабияттардын библиографиялык тизмеси

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана укуктук-ченемдик актылары:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 27-июнь, 2010-жыл.
2. Кыргыз Республикасынын Салык кодекси, 1-2-бөлүмдөр. 17-октябрь, 2008-жыл, № 230.
3. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси, 1-2-бөлүмдөр. 5-январь, 1998-жыл, №1.
4. Кыргыз Республикасынын мыйзамы: “Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө”. 1-февраль, 2001-жыл, № 15
5. Кыргыз Республикасынын “кичи ишкерликти мамлекеттик колдоо жөнүндөгү” мыйзамы. 25-май, 2007-жыл, № 73
6. Кыргыз Республикасынын “Ишкердик субъекттерин текшерүүнү жүргүзүүнүн тартиби жөнүндөгү” мыйзамы. 25-май, 2007-жыл, № 72
7. Кыргыз Республикасынын “кичи ишкердик субъекттерине салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутуму жөнүндөгү” мыйзамы, 7-декабрь, 2001-жыл, № 102.
8. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “2012-жылдын 18-февралындагы № 108-“Ишкердик иш-аракеттерди жүзөгө ашырууда тобокелдик даражасын баалоо критерийлерин бекитүү жөнүндөгү” токтомуна өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндөгү токтому
9. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы табигый монополиялар жөнүндөгү” мыйзамы (8-август, 2011-жыл, № 149)
10. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы-юридикалык жактарды каттоо жөнүндөгү” мыйзамы (20-февраль, 2009-жыл, № 57)
11. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы-атаандаштык жөнүндөгү” мыйзамы (22-июль, 2011-жыл, №116)

12. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы чарбалык шериктештиктер жана коомдор жөнүндөгү” мыйзамы (15-ноябрь, 1996-жыл, № 60)
13. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасында лицензиялоо жана ураксат берүү жөнүндөгү” мыйзамы (19-октябрь, 2013-жыл, №195)
14. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналар жөнүндөгү” мыйзамы (11-январь, 2014-жыл, № 6)
15. Кыргыз Республикасынын “Банкроттуулук (кубатсыздануу) жөнүндөгү” мыйзамы (15-октябрь, 1997-жыл, № 74)

Адабияттар, макалалар жана окуу колдонмолору:

16. Абалкин Л.И. Курс переходной экономики. М.: ЗАО Финанстатинформ, 1997.
17. Авдашева СБ., Розанова Н.М. Теория организации отраслевых рынков: Учебник. ИЧП «Издательство Магистр», 1998.-320 с.
18. Агеев А.И. Предпринимательство. М.,1991, 34-бет
19. Ананьич, Б.В. Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В. Ананьич. - М.: Наука, 2015. - 200 с.
20. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. СПб: Изд-во «Питер», 1999.-416 с.
21. Аржанцев Дмитрий Государственная поддержка малого бизнеса в сельском хозяйстве; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2012. - 180 с.
22. Архипов А., Батлина Г., Калинин В. Государство и малый бизнес: финансирование, кредитование и налогообложение. // Вопросы экономики. 1997.-№4. -С. 141-151.

23. Астахов Е.М. Государственная поддержка национального бизнеса на внешних рынках. Учебное пособие; МГИМО-Университет - М., 2015. - 737 с.
24. Балакшин В.В. Формирование конкурентоспособности современного предприятия М.: Макс Пресс, 2002. - 98 с.
25. Балацкий Е., Потапова А. Малый и крупный бизнес: тенденции становления и специфика функционирования // Экономист. 2001.- № 4.- С.45-55.
26. Барр Р. Политическая экономия: В 2-х т.: Пер. с фр. /Франц. Организация техн. сотрудничества и др. М.: Междунар. отношения, 1995.-Т.2. - 1995.- 608 с.
27. Белов А. Государство и частное предпринимательство // Право и экономика.-1998.- № 2. С. 12-20.
28. Белянский В.П. Муниципальное управление и поддержка малого предпринимательства. М.Логос, 2001, стр. 234.
29. Береснева А. Роль малого бизнеса в развитии экономики // ЭКО.-2000.- №8.- С.25-32
30. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. 5-е изд. Доп. и перераб. - М.: Институт новой экономики, 2002. - 385 с.
31. Босчаева, З.Н. Формула малого предпринимательства как основы развития регионов / З.Н. Босчаева. - М.: Экономика, 2012. - 254 с.
32. Брудный А., Койчурев Т. Независимый Кыргызстан: третий путь.- Бишкек, 1993.
33. Бусыгин А. Предпринимательство. Основной курс: Учеб. для вузов по спец. «Менеджмент» и «Национальная экономика».- М.: ИНФРА М, 1997.- 607 с.
34. Бухвальд Е., Виленский А. Дать шанс становлению малого бизнеса регионов // Бизнес и банки.-2000.- № 12(март).- С.2

35. Бухвальд Е., Виленский А. Российская модель взаимодействия малого и крупного предпринимательства // Вопросы экономики.-1999.- №12.- С.66-79.
36. Буянкина А. Малый бизнес: государственное регулирование. - М.:РАГС, 1998.-256 с.
37. Бычков, В.П. Экономика предприятия и основы предпринимательства в сфере автосервисных услуг: Учебник / В.П. Бычков. - М.: ИНФРА-М, 2013. - 394 с.
38. Венгеровский Евгений Государственная поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства: совершенствование правового регулирования; КноРус медиа - М., 2015. - 465 с.
39. Виленский, А. В. Малый и средний бизнес в крупном мегаполисе / А.В. Виленский. - М.: Издательский дом Международного университета в Москве, 2013. - 488 с.
40. Галаган А.А. История предпринимательства Российского государства. М., Ось-89. 1997 -532 с.
41. Герчикова И. Государственное содействие развитию предпринимательской деятельности в Бельгии // Маркетинг. 2000,- №1.- С.84-92.
42. Гопта Ирина Государственная поддержка инновационного предпринимательства; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2012. - 232 с.
43. Государственная поддержка малого предпринимательства в странах Центральной и Восточной Европы; Наука - М., 2006. - 258 с.
44. Государственное регулирование развития предпринимательства. Опыт, проблемы, инновации. - М.: Проспект, 2015. - 144 с.
45. Грачев И., Белова И. Развитие малого предпринимательства // Деньги и кредит. -1997.- №1.- С.45-47.

46. Губин, Е. П. Государственное регулирование рыночной экономики и предпринимательства. Правовые проблемы / Е.П. Губин. - М.: ЮРИСТЪ, 2016. - 320 с.
47. Даль В.И. Толковый словарь М., 1980, 3-том, 293-бет
48. Два кита испанской экономики. Опыт развития малого и среднего бизнеса. - М.: Весь Мир, 2015. - 176 с.
49. Двас Г.В. Влияние неопределенности на принятие решений в управлении экономическими системами в переходных экономиках. СПб.: ТОО "Петрополис", 1999. - 476 с.
50. Девятое Г. Если малый в большой нужде: о проблемах малого бизнеса в Кыргызстане // Вечерний Бишкек.-1998.-25 сент.-с.6.
51. Денис Самыгин und Николай Барышников Государственная поддержка сельскохозяйственных организаций: моногр. ; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2011. - 136 с.
52. Денисов В., Мурадян А., Чистякова Е. Малый бизнес в России и за рубежом. Саратов, 2000. - 140 с.
53. Диярханов В. Роль малого бизнеса в экономике Тайваня // МЭиМО. 2000.- №9.-С. 104-108.
54. Долгополов, Ю.Б. Предпринимательство и безопасность / Ю.Б. Долгополов. - М.: Универсум, 2016. - 910 с.
55. Дудинов В. Предпринимательство как движущая сила развития рынка продовольствия // Маркетинг. 2000. - № 2.- С.69-77.
56. Зайцев А. Государственная кредитная поддержка малого бизнеса: зарубежный опыт // Банк, услуги. 1999.- № 11/12.- С.23-26.
57. Иванцова М. Проблемы и условия создания малых промышленных предприятий // Вопросы статистики.-1998.- № 12.-С.8.
58. Идинов К. Кыргызстан в системе международных экономических отношений. Бишкек: Кыргызстан, 1997.-362 с.

59. Козлов М. Развитие предпринимательской деятельности в аграрной сфере // Экономика с.-х. и перераб. предприятий. 1999.- № 8.-С.23-25; № 9.- С.21- 22.
60. Койчуев Т. Теория постсоветского реформирования,- Бишкек, 1997.
61. Койчуев Т. Экономика переходного периода. Бишкек: Илим, 1995.
62. Койчуев Т.К Постсоветская перестройка: теория, идеология, реалии. Бишкек: Илим, 1999. - 251 с.
63. Койчуев Т.К. Экономика переходного периода. Бишкек: Илим, 1995.- 143 с.
64. Койчуманов Т.Дж. Первый этап экономических реформ Бишкек,1998.
65. Колганов М. Особенности предпринимательства в переходной экономике // Экономист.-1999. № 1.- С.76-83.
66. Кондраков, Н.П. Основы малого и среднего предпринимательства: Практическое пособие / Н.П. Кондраков, И.Н. Кондраков. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 446 с.
67. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник, Бишкек, 2020.
68. Кузобаев Н.Ж. Вопросы внедрения перспективной модели поддержки развития сектора малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике [Текст] / Кузобаев Н.Ж., Кенжекулов И // “Вестник Кыргызского Экономического Университета им. М.Р. Рыскулбекова” №3 (37) 2016.С 87-89.
69. Кузобаев Н.Ж. Концепция экономического стимулирования региональной предпринимательской деятельности [Текст]/ Кузобаев Н.Ж., Омурзаков С.А., Кенжекулов И. //Наука, новые технологии и инновации кыргызстана №9, 2017. С 96-98.
70. Кузобаев Н.Ж. Рынок шартында ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрү. [Текст] Кузобаев Н.Ж, Кенжекулов И / “Известия вузов Кыргызстана” №8. 2017. С 54-56.

71. Кузобаев Н.Ж. Механизмы мотивации труда работников [Текст] Омурзаков С.А., Ганыбаева У.Г. Кузобаев Н.Ж. // Территория науки. Воронеж 2017. № 3. С 146-151
72. Кузобаев Н.Ж. Аймактык ишкердикке экономикалык дем берүү [Текст]/ Кузобаев Н.Ж., Омурзаков С.А., Осунбеков С.С.// К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин Жарчысын 2018 №1 83-85.
73. Кузобаев Н.Ж. Кичи жана орто бизнести колдоонун чет өлкөлүк тажрыйбасы [Текст]/ Кузобаев Н.Ж. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы ISSN 1694-531X №4 (39), 2018 С196-199.
74. Кузобаев Н.Ж. Организацие и управление инвестиционной деятельностью субъектов малого бизнеса в жилищно-коммунальном хозяйстве (Монография) [Текст] / Усупов М.У. Кузобаев Н.Ж. (под редакцией д.э.н. профессора С.А.Омурзакова), - Бишкек 2019.
75. Кузобаев Н.Ж. Инновационная политика и малый бизнес – как фактор быстрой коммерциализации результатов исследований в современных условиях [Текст]/ Кузобаев Н.Ж.// Издательский дом “Научная библиотека” ISSN 2308-927X № , Москва 2019 С 24-27.
76. Кузобаев Н.Ж. Анализ состояния факторов риска предпринимательской деятельности в малом бизнесе [Текст]/ Омурзаков С.А., Кузобаев Экономика и управление: проблемы, решения. 2019. Т. 1. № 5. С 63-67-б.
77. Кузобаев Н.Ж. Роль бизнес-инкубаторов в поддержку бизнеса в зарубежной стране [Текст]/ Кузобаев Н //Учет и контроль. 2019. № 6 (44). –С 45-49.
78. Кузобаев Н.Ж. Факторы развития малого и среднего бизнеса [Текст]/ Кузобаев Н.Ж.//Colloquium-journal 2019 №22 (46) С 45-47.
79. Кузобаев Н.Ж. Приоритетные направления развития малого и среднего бизнеса в Кыргызстане [Текст]/ Омурзаков С.А., Кузобаев Н.Ж., Абдыкалыкова Ж. // Территория науки. 2019. №1. 50-57-б.

- 80.Криворучко О. Становление предпринимательской деятельности в России / О. Криворучко, С. Лобанов, А. Зайцев. М.: Экономика, 2000.- 205с.
- 81.Круглова, Н.Ю. Основы бизнеса (предпринимательства): Учебник / Н.Ю. Круглова. - М.: КноРус, 2013. - 440 с.
- 82.Крутик А. Инвестиции и экономический рост предпринимательства: Учеб. пособие для вузов / А. Крутик, Е. Никольская. СПб.: Лань, 2000,- 541с.
- 83.Кузьмичев, А.Д. Отечественное предпринимательство / А.Д. Кузьмичев. - М.: Прогресс-Академия, 2015. - 192 с.
- 84.Кумсков В.И. Рыночная экономика для всех. Бишкек: Илим, 1996.- 28 с.
- 85.Купуев П.К., Токтомаатов К.Ш. Переходный период: реалии и перспективы экономического развития Кыргызской Республики. Жалал-Абад, 1996.
- 86.Кураков Л., Краснов А., Назаров. Экономика: Инновационные подходы. М.: Гелиос,1998. - 600 с.
- 87.Курбанова Зайнаб Государственная поддержка молодых семей (на примере р. Дагестан): моногр. ; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2014. - 685 с.
- 88.Курс переходной экономики: Учеб. для экон. вузов / Абалкин Л.И., Погосов И.А., Радаев В.В и др.; Под ред. Л.И. Абалкина. — М.: Финстатинформ, 1997. 638 с.
- 89.Кыргызстан в цифрах: Статистический сборник, Бишкек. 2014-2018 гг.
- 90.Лапицкая Л., Чемоданова Е. Франчайзинговая модель организации бизнеса // Маркетинг. 2000.- № 3.- С. 105-114.
- 91.Макаров, С.И. Основы предпринимательства / С.И. Макаров, М.В. Мищенко. - М.: КноРус, 2013. - 224 с.
- 92.Малое и среднее предпринимательство в России. - М.: Росстат, 2017. - 176 с.

93. Никитин, И.Н. Практикум по организации ветеринарного дела и предпринимательству / И.Н. Никитин. - М.: КолосС, 2015. - 311 с.
94. Малое предпринимательство в России: состояние, проблемы, перспективы. МИЛИ., 2000, 67-бет.
95. Мачульская О., Балацкий Е. Особенности малого предпринимательства в России // Проблемы прогнозирования.-1999.-№ 2.- С.3-12.
96. Модель рыночной экономики в Кыргызстане. Бишкек: КРСУ, 2001.-86 с.
97. Морозова Дарья Государственная поддержка Национальных исследовательских университетов; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2012. - 164 с.
98. Мусакожоев Ш.М. Проблемы экономических и социальных проблем в Кыргызстане./ Институт статиследований.-Б.,1998.-64с.
99. Никитин А.С. GR для малого и среднего бизнеса / А.С. Никитин и др. - М.: Проспект, 2015. - 112 с.
100. Никушин, В.В. Основы охранной деятельности в сфере предпринимательства / В.В. Никушин, В.В. Тишков. - Вологда: Инфра-Инженерия, 2016. - 128 с.
101. Ольга, Соловьева und Елена Соловьева Малое и среднее предпринимательство на транспорте / Ольга Соловьева und Елена Соловьева. - Москва: ИЛ, 2016. - 864 с.
102. Омурзаков С.А. Рынок шарттарында агрардык өндүрүштү башкаруу механизмдерин өркүндөтүү. Монография. Бийиктик, Бишкек, 2012г.
103. Омурзаков С.А. Формирование и развитие различных форм хозяйствования и их управление в сельском хозяйстве. Монография. Бишкек, 2011г.
104. Омурзаков С.А. Чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарында агрардык өндүрүштү башкаруу. Монография. Бийиктик, Бишкек, 2012г.

105. Омурзаков С.А., Исраилов А. Становление прогрессивных форм хозяйствования и их развитие в АПК Кыргызстана (монография). Бишкек, 1996 г.
106. Омурзаков С.А., Кайимов А.М. Налоги и налогообложение в Кыргызской Республике. Монография. Ош, 2008г.
107. Основные показатели деятельности малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике в январе-сентябре 2017-2018гг..
108. Предпринимательство: Учебник для вузов /Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. Г.Б. Поляка, проф. В.А. Швандара. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999.-475 с.
109. Приоритеты экономической политики в КР: развитие МСП Б., ЦЭ и СР при МФ КР - 1998. - 72 с.
110. Проблемы налогообложения и формирования себестоимости в малом бизнесе // Бух. учет в торговле. 2000.- № 4.- С.9-19.
111. Ратнер, Светлана Малое и среднее предпринимательство в Канаде / Светлана Ратнер. - Москва: Мир, 2014. - 112 с.
112. Рубин, Ю.Б. Основы предпринимательства: Учебник / Ю.Б. Рубин. - М.: МФПУ Синергия, 2016. - 464 с.
113. Ручкина Г.Ф., Демченко М.В., Ключников Государственная поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства. Совершенствование правового регулирования. Монография: моногр. ; Наука - Москва, 2017. - 938 с.
114. Рябова Р. Правовые основы малого предпринимательства // Бухгалтерский бюллетень.-1998,- № 6.- С. 104-106.
115. Семенов А. Социальные приоритеты поддержки малого предпринимательства /Семенов А., Агеев Д. // Экономист. 2000.- №10.- С.75-81.
116. Сергеев, А.П. Основы бизнеса (предпринимательства) (для бакалавров) / А.П. Сергеев. - М.: КноРус, 2013. - 440 с.

117. Сиваев С. Б., Трутнев Э. К., Прокофьев В. Ю. Государственная поддержка жилищного строительства и развития коммунальной инфраструктуры; Дело АНХ - М., 2009. - 264 с.
118. Система поддержки малого бизнеса в Кыргызстане.: Проект ПРООН. Рабочие материалы. 2000. №2.- 40 с.
119. Смолянкина М. Эволюционные процессы в бизнесе: (маркетинг, подход) / Смолянкина М, Ленский С. // Маркетинг. 2000.- №4.- С.3-15.
120. Совершенствование рыночных отношений в Кыргызской Республике. Бишкек: КРСУ, 2001.-351 с.
121. Солдатова Ирина Государственная поддержка сельского хозяйства: современные ориентиры; Palmarium Academic Publishing - М., 2014. - 245 с.
122. Социально-рыночные рыночные рубежи Кыргызстана. / Отв. ред. Н.Х.Кумскова Б.: Изд-во КРСУ, 2003. 125 с.
123. Становление и развитие социальной рыночной экономики. - Бишкек: КРСУ, 2000. 270 с.
124. Степаненко Дмитрий Государственная поддержка инновационной деятельности; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2012. - 344 с.
125. Токтомаматов К.Ш., Омурзаков С.А. Переходный период в социально-экономическом развитии Кыргызстана. Монография. Жалал-Абад, 2006г.
126. Турсунова С.А. Становление и развитие предпринимательства в Кыргызстане. Б.: КГНУ, 1996. - 175 с.
127. Хен-Дже, Ли Все о бизнесе в Республике Корея. Инновационная политика малого и среднего бизнеса / Ли Хен-Дже. - Москва: СИНТЕГ, 2015. - 208 с.
128. Хизрич Р., Питере М. Предпринимательство. М., 1982. 22-бет.

129. Чеберко, Е.Ф. Основы предпринимательской деятельности. История предпринимательства: Учебник и практикум / Е.Ф. Чеберко. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 420 с.
130. Череданова, Л.Н. Основы экономики и предпринимательства: Учебник для учащихся учреждений нач. проф. образования / Л.Н. Череданова. - М.: ИЦ Академия, 2013. - 224 с.
131. Швецов А. Н. Государственная поддержка российских городов; Едиториал УРСС - М., 2000. - 160 с.
132. Шестаков А. Предпринимательская деятельность. М.: Изд. дом «Дашков и К», 2000. - 264 с.
133. Шестоперов О. Современные тенденции развития малого предпринимательства в России // Вопросы экономики. 2001.- № 4.- С.65-84,
134. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.-455 с.
135. Юрий Жевора, Татьяна Палий, Елена Зубрилина. Государственная поддержка малого предпринимательства в агробизнесе; LAP Lambert Academic Publishing - М., 2012. - 184 с.